

M. DÁWLETOV

QARAQALPAQ TILI

Sintaksis hám irkilis belgileri

9-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

Qayta islengen hám tolıqtırılğan basılımı

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

M. Dáwletov, Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın
sabaqlıq. 128 bet. «Bilim», Nókis.

UOK 372.881.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D—59

*Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliginiń 2006-jılı járiyalanǵan tańlawında jeńimpaz boldı.*

Pikir bildiriwshiler:

1. **Z. Ismaylova**—ROMO nıń metodisti;
2. **R. Niyetova**—Nókis qalası, 15-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń muǵallımı.

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan ijara ushın
basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-4451-0-9

©«Bilim» baspası, 2019

QARAQALPAQ TILI—QARAQALPAQ XALQINIŇ MILLIY ÁDEBIY TILI

Qaraqalpaq tili—qaraqalpaq milletiniń ana tili. Bul til qaraqalpaq milleti tárepinen jaratılǵan, sonlıqtan ol qaraqalpaqlar ushın ana til.

Qaraqalpaqstan Respublikası hám Ózbekstan aymaǵında jasawshı qaraqalpaqlardıń sanı 1989-jılǵı xalıq esabı boyınsha 411 mıńnan aslam adamdı quraydı. Qaraqalpaqlar Ózbekstan aymaǵında: Xorezm, Buxara, Nawayı, Fergana, Samarqand, Namangan, Ándijan, Surxandárya hám Tashkent wálayatlarında, Túrkmennstannıń Tashawız, Sharjaw wálayatında, Batıs Qazaqstanda, Rossiya hám Awǵanstan mámleketlerinde jasaydı.

Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha altay tilleri tuwısınıń túrkiy tiller toparına kiredi.

Qaraqalpaq milletiniń payda bolıwı menen onıń milliy ádebiy tili qalıplesti. Ádebiy tildıń jazba túriniń qalıplesiwi onıń ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tiline tiykarlanadı. Qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew tili arqa hám qubla dialekt (jergilikli ózgeshelik) bolıp ekige bólinedi. Arqa dialektlik ózgesheliklerdi respublikanıń arqa rayonları, qubla dialektlik ózgesheliklerdi Tórtkúl, Beruniy, Ellikqala hám Ámiwdárya rayonlarınıń soramları qamtıydı. Qaraqalpaq ádebiy tili usı eki dialektlik ózgeshelik tiykarında, kóbirek arqa dialektlik ózgesheliklerdi qamtıw arqalı qalıplesken.

Qaraqalpaq eski jazba tili Orta Aziya túrkiy xalıqları ushın ortaq shaǵatay jazıwı tiykarında payda boldı. Biraq, bul jazba til jergilikli xalıqtıń basım kópshiliginiń sawatsız bolıwına hám qaraqalpaq xalqınıń ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń jergilikli ózgesheliklerin óz ishine qamtıy almawına baylanıslı turaqlı jazba ádebiy til retinde qalıplese almadı. Bul til házirgi til iliminde qaraqalpaqlardıń eski jazıwı retinde úyreniledi. Demek, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı hám qalıplesiwi qaraqalpaq milliy respublikasınıń qalıplesiwi menen baylanıslı.

Jazba ádebiy til dep hárqanday jazba ádebiyatlar: kórkem shıǵarma, jámiyetlik-siyasiy, ilimiy-texnikalıq, publicistikalıq, oqıw qurallarıńıń, rás-miy is qaǵazlarıńıń hám t.b. jazıw arqalı iske asatuǵın ádebiyatlardıń tiline ayıladı.

Jazba ádebiy til tildiń fonetikalıq hám grammatikalıq normaların qatań saqlaǵan eń joqarı túri bolıp esaplanadı. Ádebiy tildiń jazba hám awızeki sóylew túrleri házirgi waqıtta radio hám telekórsetiwdiń, gazeta-jurnallardıń, mámleketlik mákemelerdiń, mádeniy orınlardıń áhmiyetli qatnas quralı retinde xızmet etedi. Ásirese, bul jaǵday Qaraqalpaqstan Respublikasınıń «Mámleketlik til haqqında»ǵı Nızamdı qabıllaǵannan keyin jedel iske asırılmaqta. Sonlıqtan hárbir insannıń ádebiy tildiń qádirine jetip, onıń leksikalıq baylıǵın, fonetikalıq hám grammatikalıq qaǵıydaların jazıw hám sóylewde durıs hám orınlı paydalana biliwi, tereń ózlestirip alıwı ana tilge bolǵan húrmetti arttıradı, sóylew hám jazıw mádeniyatlılıǵın támiyinleydi.

Sorawlarǵa awızsha juwap berin:

1. Qaraqalpaqlar jasap atırǵan orınlardı aytıń, onıń tiykarǵı ornı qaysı jer?
2. Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha qaysı tillerdiń toparına kiredi?
3. Qaraqalpaq jazba ádebiy tili qalay payda boldı, ol nege tiykarlandı?
4. Jazba ádebiy til degen ne? Onıń anıqlamasın aytıń.

1-shınıǵıw. Qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı, onıń házirgi jámiyetlik xızmetleri haqqında maǵlıwmatlar keltirip, «Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqınıń milliy ádebiy tili» degen temada qısqasha tekst dúziń. Bul ushın joqarıdaǵı tekstten paydalanıń hám óz oylarınızdı da onıń ishinde keltiriń.

2-shınıǵıw. Shayırlardıń qosıqlarınan berilgen úzindilerdi oqıń. Olardıń óz ana tiline bolǵan súyiwshiligin hám ózlerinizdiń ana tilinizge húrmetinizdi bayanlap sóylep berin.

1. Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwhıń sıńgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsań-aw janıma.

Ana tilim, sen—basqadan ayırmam,
Sen turganda men de ádewir shayırman.
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayılman.

(I. Y.)

2. Ana tilim — meniń ata-anam bul,
Hám túbi bir, shayqatılğan shaqam bul.
Olar menen birge ómir súrmesem,
Kerek emes mağan jaqtı jáhán bul. (T.Q.)

3. Tuwğan tilim — tirishiligimniń ayǵaǵı,
Tilim barda ayılar sóz oydaǵı.
Ósse tilim, men de birge ósemen,
Óshse tilim, men de birge óshemen.

(Qazaq shayırı Á. Tájibayev)

4. Hárkimge óz tuwğan tili yar bolsa,
Meniń de óz tilim em-dári mağan.
Erteń ana tilim joǵalar bolsa,
Búgin ólip ketkenime ırzaman.

(Daǵıstan shayırı Rasul Gamzatov)

3-shunıǵıw. Tekst penen tanısıń. Qaraqalpaq tiline mámleketlik til huqıqınıń beriliw áhmiyeti tuwralı túsiniń beriń.

Til — hárbir millettiń biybaha baylıǵı. Ol hárbir milletti ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy progreske ilgeriletiwde, onıń ruwxıy baylıqların saqlawda eń áhmiyetli qatnas quralı xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaqstan Respublikası qaraqalpaq tilin mámleketlik qorǵawı astına aladı. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili tuwralı Nızamı respublikanıń pútkil aymaǵında qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til sıpatında qollanılıwınıń huqıq tiykarların belgileydi.

Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi respublikanıń aymaǵında jasawshı milletlerdiń hám xalıqlardıń ana tiliniń qollanılıwında olardıń Konstituciyalıq huqıqların kemsitpeydi. Bul nızam tillerdi turmısta, óz ara qatnasta hám diniy jáne sıyınıwshılıq salt-dástúrlerin atqarıwda paydalanıwdı tártiplestirmeydi.

Puqaralar milletler aralıq qatnasıq tilin ózleriniń qálewinshe tańlap alıw huqıqına iye boladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasınıń 4-statyası hám Mámleketlik til haqqındaǵı Nızamınıń 1-statyasında: Qaraqalpaq tili hám ózbek tili Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası óz aymaǵında tilge baylanıslı barlıq nárselerdi sheshiw huqıqına iye dep kórsetilgen. Bul jaǵday til ekenligin tillerdiń aldaǵı waqıtları óz ara qarım-qatnas tiykarında keń rawajlanıw hám bayıwın támiyinleydi.

VIII KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

EKI BAS AǴZALÍ HÁM BIR BAS AǴZALÍ GÁPLERDI TÁKIRARLAW

4-shınıǵıw. Oqıń. Hárbir gáptiń grammatikalıq tiykarına qaray olardı eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı túrlerine ajratıp aytıń.

Tún. Tastay qarańǵı. Yarım aqsham máhal. Sebebin bilmedim, ózimdi qansha zorlasam da, uyqım kelmey, kózim shayday ashıla berdi.

Azańǵı máhal. Quyash arqan boyı kóterilgen waqıt ishi sıpayı. Aynalargá tutılǵan perdelerde shıq tur. Aynalardan túsken kún sáwlesiniń zerge mezges nurları jılt-jılt etip oynaydı. (Ó.X.)

Salqın hawa. Tınıshlıq qushaǵına bólengen baǵlar. Jasıl lipas jamılǵan daraqlar. Jipek jol menen besiktegi bóbektey terbelip, jıbirilasıp turǵan japıraqlar. Saray átirapına aynala egilgen miyweli jemis aǵashları ósip tur. (A.Bek.).

5-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Onıń ishindegi bir bas aǵzalı gáplerdi tawıp, olardıń bir aǵzalı dep atalıwın túsindirıń.

Báhár. Muzı siresip qaq-qaq jarılıp qaytıp jatırǵan Yassı dáryası. Qub-ladan esken báhár samalınıń háwirine tózbey, muzdıń hár jerinen qızıl suw tesip seń júredi.

Türkistan qutlı mákán. Qısta qar qalıń jawadı. Báhár erte kelip, kún birden ısıydı.

— Awa, Türkistan — el ırısı. (J.Muratbaev).

Gúz ayınıń aqırı. Suwıq kún. Aspandı qaplaǵan bult ızǵarlı qáhárin jayıp, sharasına sıymay kóship júr. (A.B.).

6-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Eki bas aǵzalı gáplerdi tawıp, olardıń ne ushın eki bas aǵzalı dep atalıwın anıqlań.

Belogor qorganı Orenburgtan qırq shaqırımday jerde edi. Jol Jayıqtırn tikjarlı jağası menen júredi. Dárya ele qatpağan, onıń qorgasında tolqını, appaq qar basqan bir túsles jağaları da qayğılı qarawıtıp kórinedi. Sonnan baslap tutasıp atırğan Kirgiz dalası. Men tereń oyğa shúmdım, kóbi qayğılı oylar. Garnizon turmısınń meni tartqanday qızıǵınıń az ekenin kem-kem bilip kiyatırman. Men ózimniń bolajaq baslıgım kapitan Mironovtı kóz aldımá keltiriwge tırıstım. (A.S.Pushkin).

7-shunıǵıw. Oqıń. Tolıq hám tolıq emes gáplerdi tawıp, olardıń dúziliw ózgesheligin, qanday jaǵdayda tolıq gáp, qanday jaǵdayda tolıq emes gáp bolatuǵınına túsiniń beriń.

Vertolyot kún shıǵıs betti sol jaǵına alıp, qublaǵa qaray ushtı. Shaması, Asqardıń úyine de jetip shamalasqanday boldı. Biraq, ol sál arqa-batısta qaldı. Bular tuwrı qublaǵa qarap baratır. Minekey, anaw kúngi qoy izlep ótken jerler de kórindi.

— Haw, Asqar aǵa ańǵar qayda, qoy qayda? — dedi ushıwshı, kúle shıray berip.

— Tabılar usı dógerekten.

— Bilemen. Ańǵar sál bılayıraқта, — dedi ushıwshı.

— Arjaǵında mayda-mayda jılǵalar, ózekler hám bar. (Ó.X.).

GÁPTIŇ BIRGELKILI HÁM AYÍRIMLANGAN AǴZALARÍ, QARATPA HÁM KIRIS AǴZALÍ GÁPLERDI TÁKIRARLAW

8-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalar menen ulıwmalastırwshı sózlerge tiyisli irkilis belgilerin qoyıń. Birgelkili aǵzaların qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin anıqlań.

1. Túlki bir nárseden setem alıp turǵanday, ya arı ketpedi ya beri jaqınlamadı. 2. Túlki jalt berip qaymıqtı da, buǵan qaray burıldı. 3. Edi-gege onıń bejireyip qaraǵan kózqarasları gá buǵan gá bunıń átirapındaǵı nárselerge tiklenip qarap turǵanday seziledi. (Sh.A.) 4. Kóz ushında tolqınlanıp kóringen baǵlar qalıń terekler átiraptı kórkem túske bólep tur. (G.I.) 5. Quyashqa kúyip atırǵan ushı-qıyır joq maydan ústinde taw jıralarında kúshli hám xosh hawaz áste-aqırın jańlap esitiledi. («E.Q.») 6. Hárqanday qıyınshılıqtı jeńiw ózindegi qorqınısh sezimin basıw alǵa

qoyılğan wazıypanı orınlaw tabanlılıq óz betinshelik batılıq hám jeńip shıǵıwǵa qaytpas erk bulardıń hámmesi jawıngerlerdi kún burınnan tárbiyalawǵa zárúrli qásiyetler. («E. Q.») 7. Onıń sanaatında, awıl xojalıǵında da mádeniyat maydanında da hámme jerde óz isiniń sheberleri miynet etip atır. («E. Q.»)

9-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen ayırım-langan aǵzalı gáplerdi tawıp, ondaǵı ayırım-langan aǵzanıń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Biz óz tuwısqanlarımız, gárezsiz ellerdiń xalıqların qızǵın qutlıqlaymız. («E.Q.»). 2. Terekler, tap áwliyenıń sırǵınday, sorıyısıp tur. (M.D.). 3. Meniń ákem, Andrey Petrovich Grinev, óziniń jaslıǵında graf Minixeniń qarawında xızmet islep, 17 jılda premıyer mayor bolıp turǵanda napaqaǵa shıqtı. (A.S.Pushkin). 4. Xasan—zawıqlı, qolları rulde. (Mırza Tursın—Zade). 5. Olar Peterburgke — patsha sarayına aman-esen jetken. (K.S.). 6. Qus jolında nurlı galaktikanıń bir jaqtı juldızı — qaraqalpaqpan (I.Y.). 7. Awıl xojalıǵı hám onıń jetekshi tarawı — paxtashılıq joqarı pát penen rawajlanıp atır. (E.Q.). 8. Biz, ot oratuǵın mashına aydap atırǵan balalar, Daniyardı birinshi ret kórdik. (Sh.A.).

10-shınıǵıw. Oqıń. Qaratpa hám kiris aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aytıń. Gáplerdegi qaratpa mánisindegi sózlerdiń útir hám úndew belgisi qoyılıp kelgen túrleriniń bir-birinen ózgesheligin túsindirín.

1. Joldaslar, házirgi tıń jer—bul tek nan, sút hám gósh ǵana emes, bul burın bos jatırǵan keń aymaqta ornıqqan házirgi zaman turmısı bolıp tabıladı. 2. Qádirli joldaslar, biz sizler menen birge tıń jerdiń jigirma birinshi báhári baslangan waqıtta jıynaldıq. 3. Álbette, bul eń aldǵı menen usı jerde ósip jetiliskeń hám tárbiyalanǵan ájayıp adamlar. 4. Máse-len, bizge awıl xojalıǵı ushın mashinalar bargan sayın kóp kerek boladı. 5. Balalar, sizlerdiń bárinizge de kóp-kóp sálem aytıptı. (Sh. A.) 6. Pay, sol kúńgi oyın-kúlki óz aldına boldı-aw. 7. Ótirik sóylep urlıq qılǵanlar, álbette, baxıtsız. 8. Awa, Jungar xanınıń keńesgóyi edi. (T.Q.) 9. Jası úlken, siz Abdimurat aǵay emessiz be? — dedim (C.I.) Qádirli oqıwshım, Kamal aytqan «Ómirdiń suwıq tamshısı» usı shıǵar. (T.Q.) Múmkin, oǵan Aydananıń gápleri tásir etken shıǵar (Ó.X.). Álbette, bulardıń barlıǵı da turmıs talap etken jańa jaǵdaylar edi (Ó.X.). Meyli, biyshara jigit baxıtlı bolsın (T.Q.).

QOSPA GÁPLER

§ 1. Qospa gáp haqqında túsiniq

11-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. olardıń bas aǵzaların tawıp, sol aǵzalırdıń qatnasına qaray, dúzilisi boyınsha jay yamasa qospa gáp ekenligin anıqlań.

1. Ol jaqta kún qońır salqın keledi. 2. Ján-jaqtan murın jaratuǵın jupar iyisler ańqıydı. 3. Azanda tuw uzaqtan munarlangan órkesh-órkesh tawlar kórinedi. 4. Onnan biyigirekte kók-kónbek aspan buldırıp turadı. 5. Tómen de jer kórinedi. 6. Eger jańaǵı tawlar bolmasa, jer menen aspan tutasıp ketken der edik. 7. Ózi burınnan romantikaǵa qumar edi, endi ol sonday ájayıp nárselerdi kózi menen kórgennen keyin solar haqqında júrip kiyatırıp sóylep otırdı. (Ó.X.) 8. Shiraljinler biyik bolıp ósedı, gúli bolmaydı. 9. Joqarı jaqları búrkeli, astına saya túsip turǵanlıqtan, ol janında basqa shóplerdiń ósiwine múmkinshilik bermeydi. 10. Jıyınqta rayonda qaldı, sebebi oǵan armiyaǵa baratuǵınlardı stanciyaǵa arbalı aparıp tapsırılǵan edi. (Sh.A.) 11. Gúzgi batpaq gedir-budır bolıp qatıp qalıptı, sonlıqtan júriw júdá qıyın. (T.Q.)

Qospa gápler eki yamasa birneshe jay gáplerdiń mánilik hám sintaksislik baylanısınan dúziledi. Mısalı: 1. Átırapta padalardıń tuyǵı menen tozańǵıǵan shańlar jerge shógi, tünlerde jıltılǵan **otlar sóni qaldı.** 2. Kún birotala **jılıtıp ketkennen keyin, shopanlar tawdaǵı jaylawlarǵa kóshe baslaydı.** (Sh.A.) 3. **Awıl arası tım-tırıs: iyt úrmeydi, adam júrmeydi.** (M.D.)

Bul qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń hámmesi de óz baslawısh hám bayanlawıshına iye bolıp, mánilik hám sintaksislik jaqtan baylanısqa qospa gápti dúzip kelgen.

Eki yamasa birneshe jay gáplerdiń máni hám sintaksislik baylanısınan dúzilip, bir pütün qospa oydı bildiretuǵın gáplerge **qospa gáp** delinedi.

12-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Tekstten qospa gáplerdi terip jazıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń bas aǵzalarıńnıń astın sızın hám qospa gáptiń neshe jay gápten dúzilgenin anıqlań.

Tagı da jaz máwsimi keldi. Tawdağı jasıl jaylawlarda aq otawlar qáddin kóterip, qoylar mańırasıp, jılqılar kisnep, bulaqlar menen dáryanıń jaǵalarınan tütün shıǵa basladı. Quyash jarqırap, qımız benen güllerdiń jaǵımlı iyisi qosılıp ańqıp ketti.

Gúz kelse boldı, esapta turǵan qaraǵaylar óziniń kúni tawsılıp, qırqılatuǵına gúmanlanbaytuǵın boldı.

Ashıq dalalardıń ústi menen jılıp, tawdıń arasına jasırınǵan gúzdiń kelbeti bul kúnleri barlıq átiraptı timiskilenip sharlawǵa qaraǵan edi. Samal jelpip ótken jerlerdiń shópleri sarǵayıp, toǵaydıń japıraqları tógile basladı.

Qalıń qaraǵaylıqtıń arası tap shirkewdiń ishindey túnerip turdı. Qızǵısh-qońır tartıp diziliske juwan qaraǵaylardıń tómengi jaqların ushı qıp-qızıl tikenekli putalıqlar qaplap, olardıń arasınan jelimdey shayırdıń iyisi ańqıydı. Tek ǵana samal eń bálent qaraǵaylardıń usha basına selteń berip, olardı anda-sanda terbep ketedi. (Sh.A.)

13-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa ǵáplerdi tawıp, olardıń jay ǵápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınan qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

Jazdıń qızıǵı da ótip ketti. Atızlar bosap qalǵanlıqtan, adamlardıń ǵawırlısı esitilmeydi.

Alıs-alıslarǵa sozılıp, sarǵısh dóngen gúzgi keń dalanıń ústi menen kógildir tútinge usaǵan minarlanǵan bultlar áste-aqırın jılıp baratır. Dalanı jaylaǵan samal názik paqallar menen selewlerdi hazarsız ǵana terbep, dárya betke qaray esip tur. Azanǵı máhál bolǵanlıqtan, átiraptan qıraw túsken shóplerdiń iyisi ańqıydı. Jaqın waqıtlarda jawın-shashınlı kúnler baslanadı. Sońınan bul jerlerdi qırpıq qar basıp, boran ulıydı.

Júdá eles-eles ǵana bilemen: kishkentayımda eginge oraq túsken máhálde, ata-anam meni qolımnan jeteklep ákelip, gúdshektiń sayasına otırǵızıp qoyatuǵın edi. Sońınan úlkeygenimnen keyin, eginlerdi mal-haldan qorıw ushın sol átirapta juwırıp júretuǵın edim. Báhárdiń kúnleri sharwalar bul jerden tawǵa qaray súriw-súriw padalar aydap ótedi.

Qoylardıń sońınan tayaqların shoshańlatıp baratırǵanlardıń birazı qaralay óship ketken, dawısları qarlıǵıp qalǵan adamlar edi: bulardıń izinen erdiń basındaǵı qımız quyılǵan mesleri shayqatılıp, bay awıldıń kósh tartqan túyeli kárwanları ótedi. (Sh.A.)

§2. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwshı qurallar

14-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qospa gáptiń jay gápleriniń qalay baylanısp kelgeni tuwralı túsiniń beriń.

1. Erte kelgen gúzdi quwalap, waqtınan burın boranlı qıs baslandı, jer betine dizeden qar jawdı. (Sh.S.) 2. Kempir aqlıǵın jubattı, al Gúlayım atızda isledi. (X.S.) 3. Bizler dúnyadaǵı eń baxıtlı balalarımız, sebebi kosmonavt aǵaylar kosmosqa biziń jerimizden ushadı. (Sh.A.) 4. Esen sıbaylas qoraǵa ótkende, Murat ta iske qunıqqan jas shopańǵa súysinip ishke kirdi. (Ó.X.) 5. Samal qay tárepten esse de, selewler ıǵına jıǵılıp, shashaqları tógilip salbırasıp turadı. (Sh.A.) 6. Suw keliwi menen, bul jerler gül jaynap ketedi.

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler tómendegi grammatikalıq qurallar arqalı baylanıadı:

1. Dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózler arqalı: Asqar áti-rapqa qaraydı, **biraq** heshnárse kórinbeydi. (Ó.X.) Men bul balanı húrmetleymen, **óytkeni** ol meniń sezimimdi oyattı. (Ó.X.) Bala úyine juwırıp kelemen **degenshe**, avtolavka da úylerdiń artı menen jaqınlap kelip qalǵan edi. (Sh.A.)

2. Bayanlawısh formaları arqalı baylanıadı:

a) dáslepki jay gáptiń bayanlawıshı hal feyil hám hal feyildiń tirkewishli keliwi arqalı: Ay **batıp**, qalıń toǵayǵa qarańǵılıq shókti. (Sh.A.) Jerdiń ústinde háreket **toqtap qalǵanday**, bir kese shay ishim tınıshlıq shókti. (T.Q.) Sen **ketkeli beri**, qashan keler dep kútip otır edim. («A»);

b) dáslepki jay gápiniń bayanlawıshı kelbetlik feyil, háreket atı feyiliniń seplik qosımtalı hám tirkewishli bolıp keliwi arqalı baylanıadı: Ol jańa birde qoy qorasın **kórip kelgende**, burshaq túwe lám de joq edi. (Ó.X.) Mektepte oqıw **tamam bolǵannan keyin**, Abdulla aǵasına járdem berdi. Áliy **ketiwden**, Begis penen Mırjıq Aydosqa alma-gezek alıp topıldı. (T.Q.) Ol **kelgen waqıtta**, bizler jolǵa shıǵıp tur edik. (G.I.);

d) dáslepki jay gápiniń bayanlawıshı **-sa/-se** qosımtalı shárt meyil arqalı baylanıadı: Suw jerdiń üstine **shıqsa**, Qızılqum ırǵalǵan

egislik boladı. (K.S.) Jumagúl jıllı sózge **jadırasa da**, Sernazardıń júzi solǵın edi. (Ó.A.)

3. Qatnaslıq sózler arqalı baylanısadı. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birine baylanıstırıwshı dánekerlik xızmettegi **kim, ol, ne, sol, sonda, qaydan, sonnan, qanday, sonday, qay jerde, sol jerde, qalay, qansha, sonsha** hám t.b. sıyaqlı soraw, siltew almasıqları, geypara ráwishler qatnaslıq sózler dep esaplanadı. Qatnaslıq sózlerdiń soraw almasıqları arqalı bildirilgen túri qospa gáptiń baǵınıńqı gápinde, siltew almasıǵı hám ráwish arqalı bildirgen túrleri bas gápte qollanıladı: **Kim** jaman oqısa, **sol** jumıs islep te jarıtpaydı. (Sh.A.) Balasınıń islegen erlikleri ǵarrıǵa **qanday** unaǵan bolsa, Aysánemge de **sonday** unadı. (Ó.A.) Aldıńǵı arba **qaydan** júirse, sońǵı arba da **sonnan** júredi. (Naqıl)

4. Dánekersiz intonaciya arqalı baylanısadı: Gúlásen qonaq penen sestin shıǵarıp sálemlesti, Petka kúlip iyegin qaqtı. (Sh.S.) Báhar keldi, terekler bórtik shıǵarıp atır.

15-shunıǵıw. Tekstti oqıń. Hárbir gáptiń dúzilisine qaray qanday gáp ekinin hám qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawışınıń bildiriliwin anıqlań.

Qaqsaǵan qıs ótip, báhar keldi. Kún jılıp, jer bawırı jumsardı. Qır dógerek kóklep, aǵashlar jasıl lipasqa bólendi. Sáwir menen ala moyın qarlıǵashlar, súyir tumsıq ópepekler keldi. Qullası, báhar keliwden, barlıq nárse ózgerdi.

Baymurat ótken kúni kómiq qoyǵan qozdıń ústine bir qosuwıs kómir salıp kórikti bastı. Oshaqtıń kómiri lawlap alısıp, ol háp zamatta qıp-qızıl shoq boldı. Solayınsha Baymurat jumısqa kirisip ketti.

Bul waqıtları esik áste ashılıp, kabinettiń ishinen Nurbayev dep shaqırǵan birewdiń sestı shıqtı. Tereń oyǵa shúmip otırǵan Orazbay selk ete qaldı da, ornınan ırǵıp turıp ishke kirdi. (A.Bek.)

Toqsulıw esik gúzetiwge ketti de, Aynazar terezege kórpe tutıp qoydı. (B.B.) Jatar bolmay-aq, olar shútik shıranı óshire sala jatıwǵa qolaylasıp atır edi, birew asıǵıp-entigip ishke kirdi. (T.Q.)

16-shunıǵıw. Tekstten qospa gáplerdi tawıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqanın túsindiriń.

Qollarına jaba uslağan ġarrılar qorasına kiriwden usaq malların óriske shıǵarıp atırıptı, dárhal olardıń kempirleri sút pisirip, shay qaynatıp atır. olardıń oshaǵınan shıqqan aqshıl tütün aspangá kóterilip, olar báhargı bulttay bolıp jılıp baratır.

Pirjannıń malları bos júr, lekin atı joq. Pirjan maqsımnnıń ushtı-kúydi joq bolıp ketiwin adamlar túrlishe jorıdı: birewler onı dúnyasına qızıqqan qaraqshılar qara jerge gúmran etti dese, ekinshi birewler óziniń islegen awır jinayatınan qorqıp, Porsıǵa ya Góne Úrgenishke qashıp ketken dep shıǵardı.

Men dárriw qız úkemdi turgızıp dalaǵa shıqsam, aǵam álleqashan attı ertlep, qorjını menen bóktergini baylap qoyǵan eken. (*A. Bek.*)

17-shınıǵıw. Berilgen 1,2,3-topar gáplerdi salıstırıń. Olardıń qaysınıń jay gápleriniń mánisi bir-birine ġárezsiz bolıp, dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısqan, qaysınıń jay gápleri birin-biri sıpatlap, baǵınıńqı baylanısa kelgen, qaysısı dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqanın anıqlań.

1. Asqar átirapqa qaradı, biraq hesh nárese kórinbedi. Boran onı narttay mayıstırǵısı keledi, al ol bir qırınlaw menen qoy qoraǵa betleydi. (*Ó. X.*) 2. Ol sálem berip kirip kелgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi. (*G. Q.*) Orazqul Seydaxmetti de jumıstan bosatıp quwıp jibere almaydı, sebebi ol til qayırmaytuǵın álpayım jigit edi. (*Sh. A.*) 3. Ol dalaǵa shıǵıp edi, sol waqıtta mashinalar da jetip keldi. (*Ó. X.*) Biziń xalıq xojalıǵımız sonday dárejege jetti, onı intencifikaciyalaw jolına túsiriw keskin zárúrlikke aylandı. (*«E. Q.»*)

18-shınıǵıw. Berilgen gáplerden qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawıshlarınıń astın sızıp, qalay baylanısqanın aytıń.

1. Ayqız keshegi teńizge salǵan awın alıwǵa jaqınlaǵanda, kún de uyasına jetiwge az-aq qalǵan edi. (*A. B.*) 2. Shamday jangán qara kózi qarańǵıǵa úyreniskennen keyin, ol tórde jayıwlı turǵan kiyiz ústine ótip otırdı. 3. Buwınları qaltırıp, júreginiń dúrsildisi oǵan jer silkingendey bolıp seziledi. 4. Tozańıp mańlayına túsken shashların jıynap oraypeginiń astına tıqtı da, móltildegен kózleri menen músápir, jalınıshlı názerin bayǵa tikti. (*A. Bek.*) 5. Aspandaǵı ay altın zerendey jarqıraydı. Juldızlar maqqal kókti torlaydı. (*K. S.*) Kroatqa da kókshil tartqan ay sáwlesi tú-

sip, ójireniń basqa jeri ala kóleńke bolıp tur. 7. Bir yarım ay waqıt ótti, sonnan beri bir awız sóz jazılğan joq. 8. Azanda sol jerden júrip keldim, átirap tım-tırıs edi. (*M. Sh.*)

§3. Qospa gáptiń bóliniw túrleri

Qospa gáppler quramındaǵı jay gápplerdiń baylanısıw usılı hám mánisine qaray **dizbekli qospa gáp, baǵınıńqılı qospa gáp hám dánekersiz qospa gáp** bolıp úsh túrge bólinedi.

1. Dizbekli qospa gáptiń jay gáppleri dizbeklewshi dánekerler arqalı óz ara teń mánili bolıp baylanısadı. Mısalı: Baǵanaǵı ızǵırıq páseyipti, **lekin** kún suwıq eken. (*A. Y.*)

2. Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáppler biri ekinshisin túsindirip, baǵınıw jolı menen baylanısadı. Mısalı: Azanǵı shımırı ayaz kem-kem **kúsheyip**, kún suwıta basladı. (*X. S.*) Qorıqtaǵı jalǵızqlar adamnan qorıqpaydı, **sonlıqtan** olardı jaqsı baqlawǵa boladı. (*V. B.*)

3. Dánekersiz qospa gáptiń jay gáppleri dánekersiz intonaciya arqalı baylanısadı. Mısalı: Samal kúsheydi, átiraptaǵı hawadan shań aralas kúyiktiń iyisi keledi. (*Sh. A.*) Usınnan keyin xatkerde tosattan bir ózgeris payda boldı: ol álle nársege quwangan tárizli edi. (*Ó. X.*)

19-shunıǵıw. Dizbekli baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gápplerdi hárqaysısın bólek terip, kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindir.

1. Sol kúnleri ayaz tartıp, gúz túsip kiyatırǵan edi. 2. Tünde jerdiń ústi tez suwıp, tańniń aldında dalanı aqsha qıraw qaplap jatatuǵın boldı. 3. Dúz haywanları ushın kewilsiz hám jartıwsız bolatuǵın máhál jaqınlasıp kiyatırǵan edi. 4. Báharde bir inde tuwılǵan kúshikler endi ósip, hárqaysısı hár jaqqa qańǵırıp ketken. 5. Qarańǵı túsıwden-aq, túlki saydan shıqtı. (*Sh. A.*) 6. Aǵısı pátli taw ózenleri taslardı, tawlardı buzadı, waqıt gúlli jer betin tanıp bolmastay etip túrlendiredi. (*«E. Q.»*) 7. Uzun boylı jigit azǵana oylanıp turdı da, bir heshnárse demedi hám qarızları jazılǵan schyottı qaltasına saldı. (*L. T.*) 8. Ekewi qashan otırıp bolǵan-sha, Dáwletxan kózin ayırmadı. (*S. Arıs.*) 9. Asxanada ıdıslardı juwıstırıp atır edim, bir waqları ol tuw sırtımnan kelip qapsıra qushaqlap aldı. 10. Kóldiń qutı qashsa, aldı menen qutanı ketedi. (*Naqlı*) 11. Kún batqan, lekin átirap ele jaqtı. (*Á. Y.*)

20-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń qospa gáptiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Atız basında házil sózler baslanıp, qosıqlar jańladı. 2. Sóytip, jumıs páti kem-kemnen háwij alıp, dáslepki jeńisler kózge kórindi. 3. Háp zamat-tıń arasında keshe ǵana shańǵıtıp jatqan taqır dalanıń shırayı ózgerip, aynaday tegis atızlar payda boldı. (*A.Bek.*) 4. Akaciyalardıń arasınan taslardan qalastırıp salınǵan páskeltek jaylar aǵarıp kórinedi, olardıń kópshiligi urıs waqtında bombalardan qıyraǵan. 5. Buǵaz betten jıllı samal esip tur, bul samaldan da eki teńizdiń nápes alıp turǵanı seziledi. 6. Qırım quyashı menen eki teńizdiń samalı qańıltır kestedegi háriplerdiń reńin ketireyin depti hám bizler de usı jazıwdı durıs oqıdıq pa eken degen isenim de bolmadı. (*L.K.,M.P.*) 7. Ǵazlar awıl ústinen óte bergende, bir ǵaz bólinip shıǵıp tómén qaray sıǵıdı. 8. Boris motordı dúzetip bolaman degenshe, Aysánem heshqanday adım atpastan qasında quwanıp turdı. (*J.A.*) 9. Taw dáryasınıń suwı birdeyine suwıq bolǵanlıqtan, shomılǵanda dáslep deneń juwıldaydı. (*Sh.A.*)

TIL ÓSIRIW

(*jazba hám awızsha*)

21-shunıǵıw. Ózlerińiz tábiyat haqqındaǵı baqlawlarıńız hám tómendegi berilgen qosıqlardan paydalanıp, «**Altın gúz**» degen temada shıǵarma jazıń.

Joba:

1. Gúz — molshılıq máwsimi.
2. Gúzdegi tábiyat kórinisleri.
3. Gúzdiń «Altın gúz» dep atalıwın súwretlew.
4. Gúzdegi daǵıllar, jıyın-terim mapazındaǵı awıl diyqanları hám fermerlerdiń háreketleri hám táshwishlerin bayanlaw.

GÚZ

Tınıp aqtı japta suwlar,
Kún rayı salqın tartıp.
Baǵda jasıl japıraqlar,
Sargaydı. Gúz keldi qaytıp.

Ġaz, tırnalar ushıp ótti,
Kárwanday dizilip qatar.
Sesleri jańgırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Gúz deydi: Mine, alıńız,
Qushağım tolı zúraát.
Jıynawğa ġayrat salıńız,
Miynetten kóriń ráhát. (B.Q.)

Gúz, demek, bul — qırman tolı átirap,
Gúz, demek, bul — jemis tolı bađ.
Gúz, demek, bul — daqıl toyın toylamaq,
Bir jıldıń bir kúnshe bolǵanı yańlı.

Saqıy gúziń kewliń yańlı ashılar,
Dasturqanğa jemis bolıp shashılar.
Bul pasılǵa diyqan kún-tún asıǵar,
Asaw dárya tasıp tolǵanı yańlı. (T.S.)

GÚZ KELDI

Gúz keldi!	Kesekke súrnigip
Gúz keldi!	Kúliser qızlar.
Altın gúz keldi!	Shójelerin ertip
Gúzdiń sulıwlıǵın	Túyetawıqlar.
Gúllán kóz kórdi.	Kekili qızara bórtip
Salqın samal esip,	Jayılıp sharıqlar.
Hawa ózgerdi...	Jılqılar kisnesip
Japıraqlar sarǵaydı,	Alıs-alısta.
Ashıldı paxta.	Torgaylar dizilisip
Jazdaǵı ájayıp	Quwraq qamısqa...
Kórk joq baǵlarda.	— Altın gúz keldi! — dep
Suqlar hám azayıp	Sıbırlap japıraq.
Qalǵan japlarda.	Saǵan haq jol tilep
Aspanda dúrligip	Turganday átirap.
Ushıp júr quslar.	(M.Q.)

22-shunıǵıw. Shayır Ibrayım Yusupovtıń «Jaqsı adamlar» degen qosıǵın oqıp, mánisin sóylep beriń. Bul qosıqtıń qanshelli dárejede kewilge unaytuǵınlıǵın hám haqıyqıy turmıstan alınıp jazılǵanlıǵın dálillep aytıń.

JAQSÍ ADAMLAR

Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni
Uyqır pútin bolar, waqtır xosh bolar.
Kewlir kóterińki, ilham-yosh bolar
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Azanda avtobus bándirgisinde
«Juwr-juwr!» deser seni kóriwden.
Olar sóytıp kútpegende eger de
Jumıstan keshigip qalar ediń sen.

Sálemlesip, basqilasıp alarsań,
Dúnyanıń kemligin tez umıtersań.
Ómirdi sonshelli súyip qalarsań
Jaqsı adamlarğa jolıqqan kúni.

Olar uyıtqı bolıp miynet ústinde,
Bekkem semya dúzer «kollektiv» atlı.
Olar menen jaqsı-jaman kúnde,
Bólisip jegen nan paldan da tatlı.

Eger sen dúnyanı tirep tursań da,
Ǵáletlik isleseń ańbay kózińe.
Máselen, profkomnır jıynalıında
Ayamastan ayıp salar júzińe.

Biraq, bir kún basqa is túser bolar,
Qayǵı bultı qabaǵıńnan arılmay.
Seniń raboshıy namısırdı olar
Qaytpay qorǵar sonda óz hújdanıńday.

Sen sonda ózińdi sudlap ishińnen,
Ózińdi kerekli adam sezerseń.
Seni ózińnen de jaqsı túsingen
Bul adamlar jan ber dese, bererseń.

Jaqsı adamlar — bul dúnyanıń tiregi,
Hasla sen olardan burma júzińdi.
Haq niyet, hadallıq tolı júregi,
Sen olarǵa qarap dúze ózińdi.

Olarǵa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp ushırasa kewliń pitedi.
Jumısta ya jolda, quwanış-qayǵıda
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orın alıp yadlaydı.
Tolqında qayıǵıń suwǵa batpaydı
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

Ómiriń uzaq bolsın, lázzetli bolsın,
Avtobustı irkip azanda hár kún.
«Juwır, juwır!» — desip shaqırıp tursın,
Jaqsı adamlarǵa jolıqqan kúni.

ANAMNÍŇ HÁSIRETI

Urıs!... Ápsheriń ábeshiy!... Ne degen atı shuwlı jıyınsań! Saǵıyanıń júregine hásiret salasań!... Al, kelinshek shaǵındaǵı analardıń miyizdey qara shashlarınıń mezgilsiz buwrıl tartqanına kim gúnalı? — Sen!

Biygúna náresteniń atasın, atanıń botasın miyrimli qushaǵınan julıp alıp, ıssı bawırın sholan etken, — sen! Qaralı tóbeń kórinse altın ay tutılıp, kúlip turǵan kúndi hásiret basadı. Jerdi qırq párshe, eldi toz-toz etip, jaralap, tınıq suwdı bılǵaysań!... Adamzattıń ólshewli kóz jası menen qırmızı qanın siber teńiz qılǵan — sen zalım, seniń qashan nápsin toyar eken!... Al, kerek bolsa jańǵızımdı!... Naymit!... Qariq bola ǵoy!... Hás-seniy!...

Jańǵızınıń qanlı maydangá atlanar aldı altı qanatlı úyge bir ózi sıymay poshalap, ingendey qayısıp, botaday bozlap otırǵan Nazlı kempir júregindegi dártine usınnan basqa shıpa taba almadı ma, kim bilsin, qıza kele aytınıp jıladı. Qarshaday shaǵında jetim etip, atasın Qanmaqım juttı. Endi jalǵızımdı...

(K.S. «Aqdarya» romanınan úzindi.)

DIZBEKLI QOSPA GÁPLER

§4. Dizbekli qospa gáp haqqında túsiniq

23-shunıǵıw. Oqırn. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń baylanısına ser salıń. Olar dánekersiz intonaciya arqalı baylanısqa ba yamasa dánekerli me, eger dánekerler arqalı baylanısqa bolsa, sol dánekerlerdiń qanday dáneker ekeni tuwralı túsiniq beriń.

1. Turmıstıń óz zańları bar, ol aynalada bolıp atırǵannıń barlıǵına itibar berip otıradı. (*Ó.A.*) 2. Bul kitap hár beti sayın derlik hújjet hám ol fotosúwretler menen, qol jazbalar menen dálillenedi. 3. Jaylardıń sırtqı terezesine bir elidey muz qatqan, lekin internattıń jataqxanasında temperatura jazdaǵıday. (*A.Bek.*) 4. Tawdıń ańǵarınan qádimgidey kúshli samal esip, páskeltek stancianıń arjaǵındaǵı jardı qırıp aǵıp atırǵan dáryanıń ústi qaynawıtlap tur. (*Sh.A.*) 5. Al endi, sol tuqımlar jónindegi gúmanlı isti meniń ózim anıqlap shıǵayın, sonnan keyin ekewimiz taǵı da sóylesemiz. (*T.N.*) 6. Men bul qosıqtı biletuǵın edim, biraq bul tap házir birinshi ret esitilgendeı bolıp seziledi. («*E.Q.*») 7. Qápestiń úshewinde sarı shımshıqlar tınımsız sekirip júr, al bir qápeste juwan tumsıǵın shıbıqlardıń artınan sırtqa shıǵarıp turǵan iri ementumsıq kórinedi. (*L.K.M.P.*)

Quramındaǵı jay gápleri dizbeklewshi dánekerler arqalı óz ara teń mánili bolıp baylanısqa qospa gápke dizbekli qospa gáp delinedi.

Dizbekli qospa gápler dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıw xızmeti hám mánisine qaray, biriktiriwshi mánili dánekerli dizbekli qospa gáp, qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa gáp, awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp hám gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp bolıp tórt túrge bólinedi.

24-shunıǵıw. Teksti oqırn. Dizbekli qospa gáplerdi tawıp, olardıń neshe jay gápten dúzilgenin, sol jay gáplerdiń qalay baylanısıp turǵanın hám baylanıstırıwshi dánekerlerdiń mánilerin túsindirín.

Balalar kún uzaqqa qızǵısh gúlli úrpek bas qálwen ósetuǵın tóbe-shiklerdiń basında juwırısıp júredi. Olar juwırısıp Kamış-Burunnıń

balıqshılarına baradı, ózleri de bishok hám barabulek shabaqların awlaydı, al onnan keyin bujır-bujır taslardan qalap salınğan Gricenko áğaydıń ap-paq jayına qayıtıp keledi de, tabıslarınıń bir qazanğa túsıwın talap etedi.

Anası qara jún oraypegin basına jamıldı. Valentinağa jalpaq bel-lik qoyıp tigilgen kóylegin kiygizdi, al Volodiya bolsa Stariy Karantinge baratuǵın bolǵanlıqtan matras gúrtshesin kiyip aldı.

Vanya ayaǵınıń astına qaraǵan edi, artındaǵı balanıń eki ayaǵın kózi shalıp ketti. Artınan uslap turǵan balanıń boyı kelte bolsa kerek, ol Vanyanıń basın uslap turıw ushın kóterilip tur. Artındaǵı bala dárhal qolın jazdırdı da, atalas inisin kórdi. Volodiyanıń kózi jaynap ketejaq bolıp edi, biraq ol dárhal ózin ózi bastı.

Vanya dárhal kóndi de, qutını oǵan berdi. Volodiya albırańqırıp qaltıraǵan qollarına qutını aldı da, onıń túbindegi sınaptı ári-beri sırǵanata basladı. (L.K.M.P.)

25-shınıǵıw. Tekstten dizbekli qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń jay gápleriniń bayanlawıshınıń astın sızıń hám olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin anıqlań.

Abat penen Turdimuratnıń úyleri mektepke eki kilometrdey qashıq turadı. Olar mudamı oqıwǵa birge keledi hám ekewi birge qaytadı. Mektepten bir kilometrdey qashıqlaǵannan keyin, joldıń eki boyında qalıń toǵay baslanıp ketedi.

Keshegi demalistan sońǵı kúni oqıwdan qayıtıp kiyatırǵanda toǵaydıń ishinde bir nárseniń ayanıshlı sestı shıqtı. Ekewi irkilip qulaq saldı, tım-tırıs. Olar taǵı da júrip edi, jańaǵı dawıs anıqlana tústi. Olar kishkene soqpaqqa talastı, bir-birin aldına túsiriwge asıǵıp, joldıń batıs tárepine burıldı. Anıqlap bilgisi kelip, olar aldına bir-eki adım atlap edi, anaw jatırǵan málshi iri aq qoy eken. Bular jaqınladı, qoy ornınan turıwǵa ıńǵaylastı.

Aradan kóp waqıt ótpey-aq, jas tóllerdiń dawısı shıqtı. Olar juwırıwı menen qoydıń qasına keldi: ana qoy egiz qozı tuwıptı, ol qozılardı jalap atır eken. Kún ayaz edi, qozılar shóptiń ústinde qalshıldasıp jatır.

Turdimurat qolına jińishke shıbıq alıp bir qozınıń qarnına túrtip jiberip edi, qozı ayaqların bawırına tıqtı. Onı Abat eskergen joq, sebebi ol paltosın sheship atır edi.

Hárqaysımız birewin paltoǵa orap aparamız dep, Abat paltosın jerge jayıp jiberdi.

—Joq, bunday nársege qol urmayman. Óziń aparıp tapsıra ber. — Tur-dımurat qolın siltedi de, óz jónine ketti. Abat asıqpay otırıp qozılardıń ekewin de paltosına oradı. Tumsıqların sırtqa shıǵarıp kóterip júrip edi, anası izine erdi.

Ǵarrı shopan Abatqa kóp algıslar ayttı hám ol erteń Abattı tárbiya-laǵan jámaátke kewli tolǵanın óz awzı menen aytıp qaytıw ushın mek-tepke baratıǵının eskertti. (T. Q.)

26-shınıǵıw. Oqırń. Dizbekli qospa gáplerdiń jay gápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytnı.

1. Sarıózektiń razyezdlerinde jasap kónligiw ushın adamda ruwx bolıwı kerek, bolmasa eki búklenip, boldırıp qalasań. 2. Buydalawı qıyın bolsa da Edige onı maqtanış etedi, bunday kúshli túyeler siyrek ushırasadı. 3. Qarlar da erip ketti, poezdlar da gúwlep ótip ketti, jıllar da jılıp ketti. (Sh. A.) 4. Buyırıq beriwshi uyqısı kelip esney basladı, biraq ol ep-shillik penen esnewdi jótelge aylandırıp jiberdi. 5. Diyqanlardıń hámmesi tek Dutlovlardı kórsetip atır, al basqa kórsetkendey de xojalıqtıń qolayı joq. (L. T.) 6. Bilayınsha aytqanda, hawa da tazardı, jollar da ashıldı, kadrlar da jańardı. (Ó. X.) 7. Qattı samal shóplerdi hár túrli seske salıp ızıl-latadı, geybir qamıslar jas baladay bolıp jılaǵan sıyaqlanadı. (S. A.) 8. Men usı jasıma shekem Buxararı kórmegenime pánt jedim, ırasında da, ol úlken qala eken. (T. Q.)

§5. Biriktiriwshi mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

27-shınıǵıw. Gáplerdi oqırń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń qanday dánekerler arqalı baylanısıp kelgenin hám mánilerin anıqlań.

1. Qolına oraǵı menen arqanın uslaǵan Dúysen otınǵa ketti de, bizler qapshıǵımızdı arqalap awılǵa qaray júrip kettik. (Sh. A.) 2. Úyden jiyi-jiyi xat alıp turdım, al ózim bolsam siyrek jazatuǵın edim. (M. Sh.) 3. Aradan kóp waqıt ótpey-aq bottıń astınan sıldırıp suw kire basladı hám bizler jaǵaǵa sekirip shıǵa basladıq. («E. Q.») 4. Jumısshılardıń topıraq júrite beriwge boladı dedik te, ekewimiz joldıń shetine shıǵıp otırdıq. (S. S.) 5. Jumıstı ózi óndirip isledi jáne oǵan balaları da jaqsı kómeklesti. 6. Úyde kóp qonaqlar bar edi, taǵı onıń ústine balamnıń jora-joldasları da qıdırıp keldi. 7. Bizler ullı jumıslardıń esigin endi ǵana ashtıq, al ilajlar menen jumıslar gúreste qushaǵın ashqan palwanlarday bizlerdi kútip turıptı. (T. N.)

Dizbekli dánekerli qospa gáptiń jay gápleri bir-biri menen **da, de, ta, te, hám, jáne, taǵı, al** dánekerleri arqalı baylanısadı.

Da, de, ta, te, hám, taǵı dánekerleri eki jay gáptiń arasında kelip te yamasa hár bir jay gáp penen qaytalanıp ta qollanıladı. Biriktiriwshi dánekerlerden **jáne, al** dánekeri, kóbinese eki jay gáptiń arasında baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı.

Biriktiriwshi dánekerler arqalı baylanısқан dizbekli qospa gáppler mánilik jaqtan **bir waqıtlı** hám **izbe-izli** islegen is-háreket, waqıyaların waqıtlıq mezgillesligin bildiredi. Mısalı:

Bir waqıtlı mezgilles: 1. Buǵan ózleri túsiniپ únsiz mıyıp tartıp kúlisti de, balanıń basınan ekewi teń sıypap sálemlesti. (*T.Q.*) 2. Endi ol eplep turıwdı oyladı hám qarmalanıp júrip shóptiń bir putaǵına qolı tiydi. (*S.S.*)

Izbe-izli mezgilles: 1. Altı shopan baǵana qoylardı jayıp ketti de, Erpolat dárkar wájlerdi alıp, keyninen jetpekshi bolıp qalıp edi. (*M.D.*) 2. Sol waqıtta jay jangán ottıń ushqını jalıńǵa aynaldı, al jalınnan órt payda boldı. (*X.S.*)

28-shunıǵıw. Berilgen gápplerdiń ishinen biriktiriwshi dáneker arqalı dúzilgen qospa gápplerdi tawıp, kóshirip jazıń. olardıń dánekerleriniń astın sıızıp, qanday mánide baylanıstırıp kelgenin aytıń.

1. Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, ózleri onı kútpey-aq institutqa jol aldı. 2. Ol lampochkasın óshirip arqandı jıynadı hám barlıǵı úyge qaray ketti. 3. Teńizbay azanda ǵarrınıń esheğine mingesip ketip, qalanıń sırtınan otın ákelisti, al Rábiybi olardıń kir-qońın juwıp, shay-suwına qarastı. (*Á.Q.*) 4. Aǵam oǵan juwap qaytargısı kelip edi, biraq qara saqallı aǵay tez-tez sóylep ketti. 5. Dárya boyında tar ayaq soqpaq bar, bizler ol soqpaq arqalı balalar menen talay júrgenbiz. 6. Bizler házir shay ishıp bolamız da, hám memiz baǵqa mına nálsheleđi tigemiz. (*M.Kár.*) 7. Adamlardıń qatarı taǵı da jámlendi, jawıngerleđiń túsleri taǵı da qattı surlanıp ketti. (*«E.Q.»*) 8. Mine, eki qoy óleyin dep atır jáne neshe janlıqtıń jaralanǵanın bilmeymen. (*M.D.*) 9. Onıń menen burınnan-aq heshkimniń isi joq edi hám ol shaqırmaıtuǵın edi. (*M.K.*)

29-shunıǵıw. Oqıń. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gápplerdi tawıp, olardıń mánilik ózgesheliklerin (bir waqıtlı ma yamasa izbe-izli me) túsindiríń. Olardıń ne ushın bir waqıtlı hám izbe-izli mezgilles dep atalıwın dálilleń.

1. Usı oy ğarrınıń sanasına, kókiregine ğulgula atlı sayasın salıp turǵan qorqınıstıń qarańǵı alamatın pitegene jaqtırtayın dedi hám ğarrı ózin burınǵıdan márdanalaw sezdi. (*Sh.S.*) 2. Oqıw degen iyne menen qudıq qazǵanday qıyın boladı jáne hárkim bile bermeydi. (*Sh.S.*) 3. Basları sebettey eki iyt teńnen táp berdi de, awıl ishi birden bıǵan-jıǵan bolıp ketti. (*K.M.*) 4. Bul ekewiniń tartısıp júrgenin men de bilemen, basqa balıqshılar da biledi. (*Ó.A.*) 5. Sharıfulla óziniń qoyların fermaǵa qaray aydadı, al balalar bolsa úylerine qayttı. 6. Güller tógilip qalǵan hám gúbelekler de kórinbeydi. 7. Birinshi avtobus ketti jáne ekinshi avtobus keldi. 8. Aǵam fermada isleydi, taǵı onıń isleytuǵın jumısları úyde de kóplep tabıladı. 9. Jumıs pittı de, xızmetkerler úylerine qayttı. (*M.K.*)

30-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin qoyıp kóshirip jazıń hám dizbekli qospa ǵáptiń quramındaǵı jay ǵáplerdiń baylanısıw mánilerin anıqlań.

1. Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı ..., ol esik betke kelip ses tınladı. (*A.Bek.*) 2. Eń aldında eshkiler juwırısıp kiyatır, ... olardıń izinen birin-biri iyterisip qoylar asıǵadı. 3. Sal suw menen ıǵıp baratır, ... Murat bolsa ústi-bası suw-suw bolıp keyninen quwıp baratır. 4. Oksana óziniń aǵası menen úyge kirdi, ... bizler ustaxanadan alıp kelgen hár túrli temir ǵáziyelerimizdi jasırıw ushın baǵqa qaray burıldıq. (*M.K.*) 5. Usı toǵayda qara narlı birew biraz waqıttan bermaǵan qoyan, qırǵawıl atıp júrdi ..., ol keshke qaray keyin qayttı. (*M.D.*) 6. Qashırındı suwlar oyıqqqa qaray aǵa beredi ... ol jerde úlken kólshik payda boladı. (*«E.Q.»*) 7. Aǵayınler ... keldi, bul jaqtan bizler ... bardıq.

§6. Qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa ǵáp

31-shınıǵıw. Ǵáplerdi oqıń. Dizbekli qospa ǵáptiń quramındaǵı jay ǵáplerdiń bir-biri menen qanday dánekerler arqalı baylanısqanın hám mánilerin anıqlań.

1. Edigege ózi jóninde bir nárse aytıw qıyın, biraq ol qıyınshılıqtan qaymıqpadı. 2. Qatınlardıń shawqım shıǵargısı kelip edi, biraq Edige oǵan jol qoymadı. (*Sh.A.*) 3. Baxıt biraz sharshayın dedi, sonda da ol jumısın toqtatpadı. (*T.Q.*) 4. Onıń tek erni qıymıldap kiyatır, al dawısı esitilmeydi. 5. Bunı meniń qulaǵıma heshkim de sıbırlap kiyatırǵan

joq, tek ózim solay shıǵar dep oylayman. 6. Ózi alpıs jasqa shıqqansha awılınan heshqayda shıǵıp kórgen joq, sonda da ol jer sharınıń bárin bes barmaǵınday bileği. (M.K.) 7. Ol óz jumısın júdá jaqsı isleydi, lekin tájiriyesi az. 8. Hámme kerek jaraqlar bir hápte burın tayınlanıp qoyıldı, sóytse de jobalastırılǵan jumıs waqtında pitkerilmedi. 9. Balalardıń hám-mesi kómeklesti, degen menen olardıń kúshi jetpedi.

Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáp-ler **biraq, lekin, sonda da, solay da, sóytse de, degen menen** sıyaqlı qarsılas dánekerler arqalı baylanısadı. Bul dánekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan bir-birine qarama-qarsı bolıp keledi. Mısalı: 1. Olar barlıq nárseni awdar-teńker etip tintip shıqtı, **biraq** jasırın xat tabılmadı. (J.Sh.) 2. Kóz ushında tawlardıń ústi eleń-alań aǵarǵan, **lekin** aspanda siyrek bultlar arasında ele jıltırap jangán juldızlar kórinedi. (Á.Y.) 3. Atalarınıń súyeneri joq, **sonda da** olar dáwjúreklilik etkisi keledi. (T.Q.) 4. Ol aytqanı bolmadı, **solay da** eki kózi sol jaqta boldı. (X.S.) 5. Jumıstıń waqtında pitkeriliwine barlıq múm-kinshilikler tuwdırıldı, **sóytse de** bul jumıstı óz waqtında bejere almadı. 6. Dayım da qaraspandı qapılıp berdi, **degen menen** aytqanınıń bári durıs edi. (Sh.S.)

Sonday-aq, qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp **al, bolmasa** dánekerleri arqalı da dúziledi. Bul sıyaqlı gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawıshları, kóbinese, bolımlı hám bolımsız formalarda keledi. Mısalı: 1. Qawın-qámek egiw ushın tayarlanǵan onlaǵan tanap jerdiń ele bir qıyaǵı da suwǵarılǵan joq, **al** egis waqtı bolsa ótip baratır. (J.Sap.) 2. Kóz ushında bolsa ele onıń kóz jası menen juwılǵan ayanıshlı bet-ápeti turar, **al** qulaqlarınıń túbinen zarlı dawısı ketpes edi. (Á.Y.)

Qarsılaslıq mánili dizbekli qospa gáptiń jay gápleri **tek, tek ǵana, átteń** t. b. sıyaqlı dánekerlik xızmettegi kómekeşli sózler arqalı da baylanısadı. Mısalı: 1. Apa, házir men quwanıştan qus bolıp ushqım keledi, **tek** qanatım joq dá. 2. Negizinde, maydan iyeleri shempionlarǵa tán oyın kórsete alǵan edi, **átteń** áwmet bul saparı olarǵa qıya baqpadı. («Q. J.») 3. Gerbish tóselgen bul jaydıń aynası joq, **tek ǵana** maylı qaǵaz jabıstırılǵan tóbedegi túńlikten qurttay jariq túsip turadı. (As.M.)

32-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń mánilerin túsindirip.

1. Men bul qosıqtı burın esitkenmen, biraq bul qosıq házir maǵan qanday da bir alıstan esitilgendey bolıp kiyatır. 2. Men tırp etpey jatırman, al ǵaz bolsa meni tırnap hám shoqıp atır. 3. Men ózim-aq baraman, tek wázir tuwralı bir de sóz ayılmasın. 4. Temirtawdıń qasındaǵı toǵay sur-kógis, al átiraptaǵı qalǵan barlıq toǵaylar jasıl bolıp kórinedi. 5. Biziń jaqtaǵı tawlarda jazǵı tań ádettegishe salqın boladı, tek ǵana quyash shıqqannan keyin biraz jılıy baslaydı. (M.K.) 6. Izbasar jasawıl sóylemedi, lekin ol Bayqoshqar biyden názerin almadı. (T.Q.) 7. Qollarımız qabardı, bazda suwıq qarıdı, sonda da tınıp tappay atırımız. (Ó.X.) 8. Ishinde Nurımbet atam da bar edi, átteń ózi esitpey ketti. (Sh.S.) 9. Bunı sensiz-aq bilemiz-aw, degen menen qıysın tawıp ayttıń. (I.Y.)

33-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekerli dizbekli qospa gáplerdi tawıp, olardıń qanday dánekerler arqalı baylanıp kelgenin, mánilerin hám dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Shayıqtıń bul gápi maǵan unamadı, biraq úndemedim. (T.Q.) 2. Pirim biy nókerleri de tik ayaqqa turdı, lekin tań qarańǵısında kimniń kim ekenligin bilip bolmaydı. (K.M.) 3. Onıń erinleri qaltıraǵanlıqtan dir-dir etedi hám dawısı tarǵıllanıp ketti. (M.K.) 4. Attan túsip piyadalap júrgen eken, sonda da dawıl olardıń bet terisin sıpırıp alǵan. (Sh.A.) 5. Kóshkende de zorlıqqa ushırıp kóshemiz, bolmasa kóshiwdiń qıyın ekenin men de bilemen. (S.Arıs.) 6. Atam qayıqtı sheship aldı da, bas betine ózi otırdı. 7. Onıń kishkene ǵana murnınan ter tamshıları jıltıraydı, al torsiǵan moyını hár adım atqan sayın azmaz dir-dir etip qoyadı. (M.K.) 8. Vorapaev tınıshlandı, degen menen júzi jıllı shıray bergen joq. (N.R.) 9. Aqsulıw da Turdıbektiń turpayı sózlerine ashıwlanıp qalǵan, solay da ol tuwısqan degen sózdi ayrıqsha bahalaydı. (X.S.)

34-shunıǵıw. Berilgen dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasındaǵı kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń mánisine qaray dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

Kerekli dánekerler: jáne de, tek ǵana, sóytse de, degen menen, solay da, biraq, al, hám, sonda da, lekin, tek, de.

1. Bul jerden kók-kónbek shırshalar menen ırǵalǵan maysazardan dógerek-átirap kórinbeydi, ... olardı qorshaǵan jas shırshalar menen taza tınıq aspanda qalqıp júrgen siyrek aq bultlar ǵana qalǵan. (A.Y.) 2. Úy-dıń ishi júdá qarańǵı bolıp ketti, ... esik bettegi pesh azmaz aǵarańlap kórinedi. 3. Ol qayıqtı bayladı, ... bizler tawǵa qaray kóterildik. (M.K.) 4. Qız qısıńǵaninan sózin albırańqırıp ayttı, ... sóziniń dawamında ol ózin biylep aldı. (Ó.X.) 5. Aynalanı tım-tırıslıq bastı, ... uzaqtan ses esitildi. 6. Úsen elestirmegendey boldı, ... ol sezdi. 7. Olar keldi, ... bizler shıǵıp kettik. 8. Jumıs asıǵıs boldı, ... ol kewildegidey bolıp shıqtı. 9. Sársenbay jumıstan sharshap keldi, ... ol sharshaǵanlıǵın bildirmedi. (X.S.)

§7. Awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

35-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasın baylanıstırıp kelgen dánekerlerdi tawıp, olardıń jay gápnerdi qanday mánide baylanıstırıp kelgenin túsindirini.

1. Edireyisip qalǵan balalar bunı túyeniń iyesi dep oyladı ma, yamasa bul kómir túsiriwshiniń túri sonshellı aybatlı bolıp sezildi me, olar bir-den serpilip, toptı basqa jaqqa qaray tewip óta ketti. (Sh.A.) 2. Ya aspan oǵan óz sırların ashqısı kelmeydi, ya bolmasa onıń aqıl kózi girewlenip qalǵan. (A.Y.) 3. Bul sózdi óz adamlarına Ismayıl ayttı, ya saray adamları ayttı. (K.M.) 4. Eskertkishtiń gewde jaǵı joq, shaması, ya ol ushıp túsken, ya birew qasaqana julıp áketken. (Ó.X.) 5. Efim Danilovichtiń bolsa bunday ádeti joq, ya ol kewlinde sonday sózler bolsa da aytpaydı. (As.M.) 6. Búgingi jarısta birinshilikti kegeylishi palwanlar aladı, ya bolmasa Shomanaydıń palwanları aladı.

Quramındaǵı jay gáplerden ańlatılǵan is-háreket, waqıyanıń birinde bolmasa ekinshisinde iske asatuǵının bildiretuǵın dizbekli qospa gáptiń túrine **awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp** delinedi.

Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáptiń jay gápneri **ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, álle** sıyaqlı awıspalı dánekerler arqalı baylanısadı. Bul dánekerler eki qatarlı jay gápnerdiń arasında kelip te yamasa hárbir jay gáp penen qaytalanıp kelip te qollanıladı. Mısalı: 1. Aqsulıw bıyl demalısta lagerde boladı **yamasa** ol úyinde bolıp ata-anasına kómek beredi. («J») 2. Biziń jaqta kún sayın qar jawadı, ya tınbastan jawın jawadı, ya kúshli samal esedi. (Sh.A.)

Awıspalı dánekerler arqalı baylanısqañ jay gáplerdiñ is-háreket, waqıyaları awıspalı mánide iske asıwı menen qatar, boljawlı mání de bildiredi. Mısalı: Ya bul túlkinin iytin sharpıwına iliniw kerek tá, **ya bolmasa** eki adamnıñ arasınan zıp etip quwıstan qashıp shıǵıwdan basqa jolın tabıw qıyın. (*Sh.A.*) Bálkim, oǵan shorılardıñ ózleri bir bále qılǵan shıǵar, **bolmasa** biziñ hayallar araqta ot taslawı itimal. **Álle** oshaqta ot bar, **álle** shıra janıwlı. (*Ó.X.*)

36-shınıǵıw. Quramındaǵı jay gáplerge qatnaslı awıspalı dánekerlerdiñ tiyis-lisin qoyıp, awıspalı dizbekli qospa gáp dúziñ. Olardaǵı jay gáplerdiñ baslawısh hám bayanlawıshlarınıñ astın sızıp, dizbekli qospa gáptiñ baylanısıw mánileri tuwralı túsiniw berin.

1. ... olar bir qaptalǵa ótip ketken daǵı, ... men basqa bir tárep-ke ótip ozıp ketkenmen. (*Sh.A.*) 2. Qasaqana gezlespeymiz, ... ol men-burın ótip ketken, ... men jıynalısta irkilip qalǵan bolaman. (*T.Q.*) 3. Maǵan túsken salıq qaytarılısın ... ol salıqtı tólewge qúdireti keletuǵın Qádirbaydan óndirip alınsın. (*A.Bek.*) 4. Áwezde aqsha joq, ... Otarbay-da aqsha joq. (*J.Sh.*) 5. Búgin Polat tapsırılǵan jumıstı pitkere me ... ol jumıstı pitkermey qala bere me? 6. Bul jerdi ónimdarlı etiw ushın bir-eki jıl dawamında jońıshqa egiw kerek, ... mol etip jergilikli tóginler beriliwi tiyis. 7. ... birew keledi dep oylay ma, ... sol jaqtan bir xabar boladı deyme, áytewir jaltaq-jaltaq qaraydı. (*Sh.S.*)

37-shınıǵıw. Mánilerine qaray qatar juplasıp berilgen jay gáplerdi awıspalı dánekerlerdi qatnastırıp dizbekli qospa gáp dúziñ. Olardaǵı irkilis belgilerininiñ ózgeriske ushıraw sebebin hám qanday dizbekli qospa gáp dúzilgenin túsindirin.

1. Jarısta birinshilikti Islam aladı. Ádil aladı. 2. Góne jay jaqsılap ońlanıwı kerek. Tazadan jay salınıwı tiyis. 3. Bul jerge qawın-ǵarbız egiledi. Júdá zárúrli dep tabılsa kapusta, pomidor, geshir egiledi. 4. Ata-analar jıynalısnan keyin kino boladı, oqıwshılar koncert beredi. 5. Bunda ya seniñ sóziñ ırasqa shıǵadı. Meniñ sózim ırasqa shıǵadı. 6. Álle bul jerge balaları keledi. óziniñ ómirlik joldası keledi. 7. Siziñ qatnasınızǵa qaraǵanda siz balalardı júdá jaqsı kóresiz. Balalar oyını sizdi qızıqtıradı. Bul kisi yadınan shıqpastay qorlıq kórgen shıǵar. Bir jaqın adamı ólgen shıǵar. (*K.M.*) Pul aylanısta júirse pul, ol ápiwayı bir naǵıshlı qaǵaz. (*T.Q.*)

§8. Gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp

38-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler qanday dánekerler arqalı baylanısqań? Bul dánekerlerdiń qatnasındaǵı dizbekli qospa gáptiń qanday máni ańlatatuǵının anıqlań.

1. Geyde tap kúni menen adam tabılmay turadı, geyde adamnan ayaq basıp júre almaysań. 2. Geyde botalaq anasınıń átirapında ebe-teysiz túrde tayraqlap, sekirip-sekirip oynaqlaydı, geyde ol qorada jalǵız ózi qalsa anasın izlep bozlaytuǵın edi. (*Sh.A.*) 3. Kún birese ashıladı, birese ol túnerip bultlasadı. 4. Tolqınlı teńiz ishinde qayıqlar gá joqarı kóteriledi, gá olar tómén túsip, alǵa qaray ıǵadı. (*T.Q.*) 5. Geyde ar-balarına ógiz, eshek qosqan diyqanlar, shógirmeli ǵarrılar kózge tusedi, geyde kókireklerine uwdır-juwdır teńge taǵıp alǵan qızlar toparı arbalardı toltırıp ótedi. (*K.M.*) 6. Hawa rayı kúnine qırq qubıladı: birde quyash kórinip aynalanı ısıtadı, birde silpilegen jawın burshaqlı qarǵa ulasadı. (*T.Q.*)

Quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyalarınń gezeklesip isleniwin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine **gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp** delinedi.

Gezekles dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler **gá, gáhi, birese, geyde, gáde, bazda, birde** sıyaqlı gezekles dánekerleri arqalı baylanısadı. Gezekles dánekerler, kóbinese, hár bir jay gáp penen qaytalanıp qollanıladı. Mısalı: Aspanda kewilsiz aǵarǵan ay **gá** bult arasınan sıǵalap qaraydı, **gá** ol da tońıp kórpege kirgendey bult artına jasırınadı. (*Y.L.*) Kún **birese** ashılıp, **birese** bultlastı, **birese** shaqmaq shaǵıp, **birese** gúldirmama gúrkiredi. (*T.Q.*) Olardıń bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarǵa onsha jarımaydı, Ziyada biziń úyge sorap keledi, **bazda** oqıp bolǵanlarımdı ózim aparaman. (*T.Q.*)

39-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń jay gáplerdi baylanıstırıw mánilerin túsindirip.

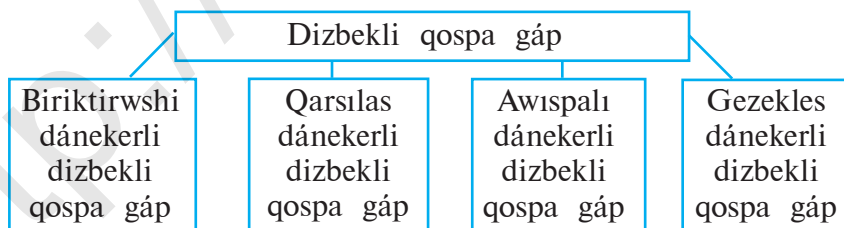
1. Onıń birese qolları kóteriledi, birese ayaqları shaltlıq háreketlerin tastıyıqlaydı. (*S.S.*) 2. Ol geyde shashın cilindr qıladı, geyde ózi rusalka boladı, geyde qasınıń ústine túsirilgen eki tal shashınan basqası bir

burım etip óriledi. (T.Q.) 3. Onıń mashinası gá aldındaǵı mashinadan ozıp ketedi, gá keyinlep qalǵan mashina bunıń aldına túsedi. (As.M.) 4. Jol-jónekey aqsanlap basqan awırıw ayaǵı bazda jerdi dúńkiydi, gá shóp tırnaydı. (Ó.X.) 5. Birese kún shıqtı, birese kúnniń kózin bult basıp jawın jawdı. 6. Mekteptiń jerine birde jońıshqa egildi, birde almaslap basqa daqıllar egildi. 6. Júregi gá úzilip baratırǵanday boladı, gá onı birew qos qollap sıǵımlap atırǵanday boladı. (Q.D.)

40-shınıǵıw. Oqıń. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen dánekerlerdiń qanday dáneker ekenin hám dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin dúzip kelgenin aytıń.

1. Birimdi eki qılıp almasam, men turaman bul jurtta, ya sen turasań. 2. Suwıqqa tońǵanlıqtan eki bende bir-birine qanday tıǵılısadı, gáhi olar qolların úplep, gáhi ayaqların tapıldatıp jılıtıwǵa qaradı. 3. Gá jas waqtıń esine túsip ketedi, gá jaslıqta islegen isleriń kóz aldına keledi. 4. Quyash gá qılıtıp shıǵadı, gá qabaǵın úyip qaraydı. 5. Bul ótken ásirdi eske salıw ma, yamasa haqıyqıy jaqsı moda ótmishte bolǵan demekshi me? 6. Hawa rayı birde túneredi, birde kún jadıraydı, birde nóser jawın tamshılardı, geyde aynala tazarıp, nápes alıw keńeyedi, geyde Qaraqum jaqtan kóterilgen shańǵıt kóz ashtırmaıdı. 7. Tábiyatta hámme nárese bir-biri menen baylanıslı, ya biri ekinshisin dóretdi, yaki joq etedi. (T.Q.) 8. Tońlar gá jibisti, gá jer beti qatqalaq bolıp qatıp qaldı. (K.M.)

41-shınıǵıw. Yadınıızdan tómendegi kestede kórsetilgen dizbekli qospa gáptiń hár bir túrine eki-ekiden gáp dúzip jazıń. Dánekerlerdiń qatnasına qaray qanday dizbekli qospa gáplerdiń dúzilgenin túsindirıń.

Dizbekli qospa gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar

1. Qospa gáp dúzilisi hám baylanısı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?
2. Dizbekli qospa gáp dep nege aytamız?

3. Dizbekli qospa gáp baylanısıw usılına qaray neshe túrge bólinedi?
4. Dizbekli qospa gápıń jay gáplerin baylanıstırıwshı qurallardı aytıń.
5. Dizbekli qospa gáp mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi? Baylanıstırıwshı dánekerlerin aytıń.

42-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Olardıń qaysısı birgelkili bayanlawıshlı jay gáp, qaysısı dizbekli qospa gáp ekenin ajratıp, olardıń arasındaǵı ayır-mashılıqtı dálilleń.

1. Ol kishkentay bir japıraq qaǵazǵa naǵıs saldı da, onı shırıp qutısınıń betine jelimledi. (Z.V.) 2. Aydosıń ákesi Aqımbet eti tiri adamlardan esaplanadı da, Taǵaydıń ákesi Gúlman olıp-solıp júretuǵın adam edi. (Ǵ.S.) 3. Onı balalarınıń hámmesi stanciyadan kútip aldı, biraq heshqaysısı onnan sátti-sátsiz bolǵanın soramadı. 4. Zina jılap-sıqlap ekewimizdi ayırıp jiberiwin ótinip edi, al policiya oǵan hesh kónbedi. (Z.V.) 5. Ismayıl sonsha jol júrdi, al elden dárek joq. 6. Háweskerler dógereginiń spektakleri tez-tez bolıp turadı hám adamlar da oǵan ıqlas penen qatnasadı. (D.F.) 7. Ol ornınan turmaqshı boldı, biraq qumǵa shegelep taslaǵanday qozǵala almadı. (Ǵ.S.)

43-shınıǵıw. Mánilerine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerin hám soǵan sáykes irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń dizbekli qospa gáp-tiń qaysı túrin dúzip kelgenin túsindirıń.

1. Shamurat egis gezeginiń kesh berilgenine ernin tislep, pánt jep otırdı... Tawman menen Turdıń birinshi gezekke talasıp aytısıwı tınbadı. 2. Nazardıń shappatına Aytbay dıq saqlamadı ... bir gúptikey júreginde saqlanıp qalǵan eken. 3. Baqatosqıńa kózi túsiwden-aq júreginiń ústinen suwıq jel elp etip ótti ... qıyalına taǵı «Asqar saǵan eskertiw jasaydı» degen oy salıp ketti. (I.Q.) 4. ... kúyew sóylemeydi ... joldası sóylemeydi. (T.Q.) 6. Meniń ayaǵım uyıp qaldı ... qalay júriw kerek ekenin sizlerge kórseter edim. 7. Sol jerdiń ózinde emlep otırdıq ... heshqanday dárimiz bolmadı. (D.F.) Qazan-tabaq, oshaq ornı joq ... hámme jerge dóngelene kiyiz tóselgen (T.Q.). Men onıń qasına baraman ... ol meni bawırına basadı (S.K.).

44-shınıǵıw. Dizbekli qospa gáplerdiń irkilis belgilerin óz ishine qamtıytuǵın tekst boyınsha diktant.

Dizbekli qospa gáp boyınsha test sorawları

Dizbekli qospa gáp boyınsha test sorawların sheshiń. Berilgen dizbekli qospa gáptiń qaysı túri ekenin tabıń.

1. Úyden jiyi-jiyi xat alıp turdım, al ózim bolsam siyrek jazatuǵın edim. (M.Sh.).

- A. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp.

2. da/de, hám, jáne, taǵı, al dánekerleri dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin dúzetuǵının anıqlań.

- A. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp

3. Jumıstı ózi óndirip isledi jáne oǵan balaları da kómekelesti. Qapı qattı aşıldı da, awızdan úlken deneli adam kórindi. (T.Q.).

- A. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp

4. Biraq, lekin, sonda da, degen menen dánekerleriniń dizbekli qospa gáptiń qaysı túrin baylanıstıratuǵının anıqlań.

- A. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp

5. Bul sózdi óz adamlarına ya Ismayıl ayttı, ya saray adamları ayttı. (K.M.).

- A. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp

6. Onıń birese qolları kóteriledi, birese ayaqları shaltlıq háreketlerin tastıyıqlaydı. (S.S.).

- A. Awıspalı dánekerli dizbekli qospa gáp
- B. Biriktiriwshi dánekerli dizbekli qospa gáp
- C. Gezekles dánekerli dizbekli qospa gáp
- D. Qarsılas dánekerli dizbekli qospa gáp

TIL ÓSIRIW

(awızsha hám jazba türde)

45-shınıǵıw. Shayır I.Yusupovtıń «Sahra búlbúline» qosıǵın oqıń. Qosıqtıń kimge arnalǵanlıǵın hám mazmunın bayanlap awızsha sóylep berıń.

Zaman dártin dástan etip tilińde,
Xalqıńnıń ar-namısı, hújdanı boldıń.
Ayaqtaǵı qaraqalpaq elinde
Shayırlıq mülkiniń sultanı boldıń.

Sen sahra búlbúli ediń sayraǵan,
Baǵ tappaǵan jerde sheńgelge qongan,
Japakesh el ushın jan pidá qılǵan,
Dártli kewillerdiń dármanı boldıń.

Elim dep, jurtım dep usı elattan
Bir shayır tuwılsa,—seni jaratqan.
Xalıqtıń sóyler tili bolıp kiyatqan,
Dilwarlıqta alǵır tarlanı boldıń.

Hár sózińde danalıǵın tanıttıń,
Mártligi bar Alakózdey alıptıń,
Kewli aq, qalpaǵı qara elattıń,
Qosıqqa aylanǵan ármanı boldıń.

Ullı Nawayıdan sawat ashqanıń,
Dańqlı Fizuwliyden dúrler shashqanıń,
Ustaz Maqtumqulınıń izin basqanıń,
Ulıqlardan úlgi alǵanı boldıń.

Dúnyaǵa dańq jayǵan Ózbekstanda,
Mustaqıllıq sheshek atqan bostanda,
Babalar ruwxı oyangan tańda,
El ardaqlap eske alǵanı boldıń.

Aytqan sózlerińdi altıńǵa qaplap,
Tuwısqanlar aytar: «Assalam Berdaq»
Merekeńdi Prezident qutlıqlap,
Jańa áwladlardıń ilhamı boldıń.

(I. Y)

46-shunıǵıw. Berilgen tekstlerdi oqıń. Araldıń burınǵı hám házirgi kelbetiniń kórkem ádebiyat stilinde súwretleniwine itibar berıń. Araldıń tolıp-tasıp turǵan dáwirindegi dártke dawa baylıqların hám házirgi «Aralqum» atanıp, ekologiyalıq apatshılıqqa duwshar etken kelbetin salıstırıń.

I

ARALǴA

Táńirim berdi seni bul adamzatqa,
Iris qazanı bolıp qaynap tursın dep.
Bendelerim shaǵlap, jetip muratqa,
Bul altın jaǵısta dáwran súrsin dep.

Qádirińe jetpedik, ázizim Aral,
Gúrsingen hawazıń tur qulaǵımda.
«Úmitiń—joldasıń», degen de sóz bar,
Tolqırsań zamanıń kelgen shaǵında.

(I. Y.)

II

Razyezd arqalı ótip baratırǵan poezdlardıń ulı-saldırlısına qulaq salıp turıp, Edige bir túrli keyipte, urıstan burın ózi tuwılıp ósken Aral teńiziniń dawıllı larsıldısın yadına túsirdi.

Qazanqap ta arallı qazaq edi. Báлки, sonlıqtan shıǵar, temir jolǵa kelgennen keyin ekewiniń araları jaqınlasıp, Sarıózek shólistanlıǵında júrgeninde, olar ózleriniń teńizin saǵınıp, tez-tez eslerine túsirip qoyatuǵın edi. Hátte, óleriniń aldına taman báharde ekewi Aralǵa barıp ta keldi. Bayǵus ǵarrı sonda teńiz benen ırzalasıwǵa bargan eken goy... Barmaǵanda

da boladı eken. Kewilleri buzılıp qayttı. Teñiz qashıqlap ketken. Suwı tartılıp, Aral qurıp baratır eken. Ishkerige qaray tartılğan suwdıń jaǵasına jetip baraman degenshe burın aydın-shalqar suw jatatuǵın jerler endi bolsa tap-taqr bolıp shańǵıtıp atır. Qurǵaqlıq penen on shaqırımday jol júrip bardı. Sonda Qazanqap bılay degen edi: jer bina bolǵannan beri Aral teñizi qurımaǵan edi. Endi bul da qurıp baratır. Solay bolǵannan keyin adamnıń ómiri ne bolsın? Sonda ol taǵı bılay degen edi: «Allanıń amanatın tapsırsam, sen meni Ana-Beyitke aparıp kóm, Edige. Bul meniń teñizdi eń sońǵı máртебе kóriwim!». (Sh.A.)

ARALÍM—ARÍM MENÍŇ

Ushan teñizdiń jaǵasınan jılsılap baratırǵan aq kemeni kórgenińiz bar ma? Jaqın adamnızdı alıs saparǵa aq kemege mıngızıp, xoshlasqanda júreklerge qanday ayrılıq sezimleri buwırqandı? Kemeniń súlderı teñizdiń jıyegine sıńıp ketkenshe qol bılǵap, jaǵıstan jılǵıǵın kelmeydi-aw, sirá.

Al, jáne bir kóz aldınızǵa keltiriń: aq keme jaǵadan jılsılamay, ornına teñizdiń ózi jaǵısın jetim qaldırıp, kóz aldında tartılıp, ǵayıp boldı. Aq keme shayqatılıp, silkinip, awıńqırıp barıp, appaq qumǵa shóǵıp qaldı. Jaǵaǵa bir shıǵıp qalǵan kemege qaytıp suwǵa túsiw nesip etpeydi. Teñizdiń nızamı qatań.

Bul kórinisler mázi qıyalparazlıqtıń nátiyjesi emes, bul—meniń Aralımnıń basına túsken sawda, kókiregine emirene emip turǵan eki nárestesinen birden ayrıılǵan anaday kózleri jawtańlap, kósilip jatır, jarıqlıq.

Aral—anamızdıń qabırǵasın qayıstırǵan dártke dawa taba almasaq biziń qanday perzent bolǵanımız? Burınları Araldı kórgisi kelgenler Moynaqqa, teñizde shomılǵısı kelgenler jaǵaǵa qaray juwırsatuǵın edi, házir de sonday. Biraq ótken jılı may ayındaǵı Ózbekstandaǵı Aral komitetiniń baslaması menen Aral máselesi boyınsha ótkerilgen Xalıq aralıq májilis qatnasıwshılarınıń arasındaǵı «Noviy mir» hám «Pamir» jurnalınıń wákil-leri mennen másláhat sorǵanında, men teñizdi ıqtan emes, órden izlew kerekligin aytıp salıp edim. Shaması, bul kópshilikke maqul bolǵan bolsa kerek, avgust ayınıń ayaǵında Dushanbe qalasında «Aral-88» ekologiyasına qatnasıwǵa shaqırıw telegrammasın aldım... (O.A.)

BAĞINIŇQILI QOSPA GÁPLER

§9. Bağınıñqılı qospa gáp haqqında túsınık

47-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. olardıń dúziliwi hám mánisinde qanday ózgesheliklerdiń bar ekenligine dıqqat awdarıń. Hár bir jay gáptiń grammatikalıq tiykarı—baslawışı hám bayanlawışın aytıń.

1. Qar erip, qarlı suw sarlap aqtı. (K.S.) 2. Men sol kúni tünde sırtqa shıǵıp otırsam, eki adam sıbırlasıp sóylesip kiyatır eken. (T.Q.) 3. Poezd toqtawı menen, olar Maxmud aǵanıń aldına juwırdı. (N.S.) 4. Vertolyot kem-kem alıslaǵan sayın, samal da kúsheydi. (Ó.X.) 5. Suwıq sózler de, bári de dushpan adamnıń júregin muzlatıw ushın jumsalsa, bul orınlı hám ótkir boladı. (T.N.) 6. Men bul balanı húrmetleymen, óytkeni ol meniń sezimimdi oyattı. (Ó.X.)

Bağınıñqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mánilik jaqtan biri ekinshisin túsindiriw arqalı baylanısadı. Mısalı: **Shapqan attıń ayaq sesti esitilip**, Shamurat dalaǵa juwırıp shıǵıp ketti. (S.A.)

Bul mısalda **shapqan attıń ayaq sesti esitilip** degen birinshi jay gáp **Shamurat dalaǵa juwırıp shıǵıp ketti** degen ekinshi jay gápti mánilik jaqtan túsindirip, birinshi jay gáp ekinshi jay gápti sebep mánisinde sıpatlaydı.

Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń biri ekinshisin túsindirip, baǵınıw jolı menen baylanısқан túrine **bağınıñqılı qospa gáp** dep ataladı.

AǴLATIW. Bağınıñqılı qospa gáptiń quramındaǵı bağıınıñqı gápti anıqlawda úsh túrli belgi esapqa alınadı: 1) bas gáptiń baslawışınan basqa bağıınıñqı gáptiń óz aldına baslawışı bolıwı tiyis; 2) bağıınıñqı gáp bas gápten intonaciya arqalı bólinip aytıladı; 3) bağıınıñqı gáp óz baslawışı hám bayanlawışına iye bolsa da, tamamlanbaǵan jay gáp dep esaplanadı.

48-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Bağınıñqılı qospa gáplerdi tawıp aytıń.

Tek hawa rayınıń buzılısatuǵın túri bar. Irilep qar taslap tur. Qardıń tıyirleri úyirilip áynekke soqlıǵıp, geyde ısıldap ketedi. Áynekke qıraw túsip, klass ishi gúńgirt tarta basladı. Áynektiń shet-shebirine basılǵan

zamazka suwıq penen kópshıp, teksheniń sıya tógilgen jerleri daǵallanıp qalıptı. Sultanmurattıń oń jaqtaǵı búyiri táwir-aq tońa basladı. Qattı suwıq baslanǵanǵa deyin, bul jerde burın Mırzagúl otıratuǵın edi. Onı bolsa aparıp Sultanmurattıń ornına otırǵızdı. Bul jer áynektiń tusındaǵıday bolıp húwlemeydi. Biraq Mırzagúldi basqa jerge kóshirmey-aq usı partaǵa otırǵıza bergende de bolatuǵın edi. Sonda da báribir Sultanmurat suwıq samal húwlegen jaǵında ózi otırar edi dá.

Tısqarıdan ala burqan bolıp, qar burqasınlap jawıp tur. Aspan ashıq. Bulsız kúni klasta otırıp qaraǵanıńızda, tawlar kóz aldınızǵa kelip, ayqınlanıp turatuǵın edi. Mektep ózi de bálent jerge salınǵanlıqtan, awıl páste qalıp qoyǵan. Sonlıqtan da, mektepte otırıp qarasań, qır dógerek átirap jaqsı kórinedi. (Sh.A.)

49-shınıǵıw. Berilgen gáplerden baǵınıńqılı qospa gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptiń baslawıshı menen bayanlawıshınıń astın sızıń. Baǵınıńqı gápti anıqlaw belgilerin túsindirıń.

1. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh nárese ayta almayman. (X.S.) 2. Tawdıń alistaǵı qarlı shıńları tap súwrettegidey bolıp turadı. 3. Házir sol shıńlardıń súlderleri gúńgirtlenip, zorǵa ǵana buldırıp kórinedi. 4. Sultanmurattıń ayaq-qolları tońıp, jawırını muzlap, tula boyı juwılday basladı. 5. Ákesi balalardıń ortasında bir dizesine Ájimirattı, bir dizesine kishkene qızın qondırıp aldı. Dinamo-mashina elektr tok islep shıǵargannan keyin, toktan lampochkaları janıp, onıń sáwlesi aqlanǵan diywal ekranǵa tústi. 7. Sultanmurat usı tolqınlar arasında hallaslap juwırıp, sol bálent kók shóplerdiń ústine aspannan juldızlar ses-semirsiz úzilip túsip atırǵanday kórinedi. 8. Eki adımday bılayıraq jaqın jerde bir bódene kún shıqqansha sayraydı. 9. Biz dushpandı jeńgendey kúshke iye bolıw ushın, hám nanımız hám snaryadımız bolıwı kerek. (Sh.A.) 10. Paroxod dım alıslap ketkenshe, Aysholpan qol bılǵap baratırǵan Elmurattıń súlderin tanıp turdı. (J.A.)

§ 10. Bas hám baǵınıńqı gáp, olardıń orın tártibi

50-shınıǵıw. Berilgen qospa gáplerge dıqqat etiń. Olardıń neshe jay gápten dúzilgenine, bas hám baǵınıńqı gáp bolıp bóliniwine itibar beriń.

1. Ay batıp, qalıń toǵayǵa qarańǵılıq shókti. (Sh.A.) 2. Ol ketken waqıtta, bizler jolǵa shıǵıp tur edik. 3. Suw keliwi menen, bul jerler gúl

jaynap ketedi. (G.I.) 4. Ol sálem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi. (T.A.)

Bagınıńqılı qospa gáptiń quramı neshe jay gápten dúzilse de, **bas gáp** hám **bagınıńqı gáp** bolıp ekige bólinedi.

Mánisi túsindiriletuǵın jay gáp **bas gáp**, bas gáptiń mánisin túsindiretuǵın jay gáp **bagınıńqı gáp** dep ataladı. Bas hám bagınıńqı gáptiń mánilik baylanısı bir pútin bagınıńqılı qospa gápti dúzedi. Mısalı: Shamurat shayın iship bola kelgende, esikten Kewlimjay kirip keldi. (S.A.)

Bul mısalda **Shamurat shayın iship bola kelgende** degen gáp bagınıńqı, **esikten Kewlimjay kirip keldi** degen gáp bas gáp. Bunda bagınıńqı gáp bas gápke mánilik jaqtan gárezli bolıp, onı waqıtlıq mánide túsindiredi hám qashan? degen sorawǵa juwap beredi.

51-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám bagınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınan astın sıızıp, olardıń bagınıńqı hám bas gáp bolıp atalıw sebeplerin túsindiriyń.

1. Kún jılıp, jer bawırı jumsardı. (A.Bek.) 2. Suw jerdiń ústine shıqsa, Qızılqum ırǵalǵan egislik boladı. (K.S.) 3. Ol awıldan shıqqanda, úrginli qar burqasınlap jawıp tur edi. (S.S.) 4. Sońǵı qońırarw qaǵılıwı menen, bizlerip ketemiz. (D.F.) 5. Kewil alǵa júrgisi kelse de, ayaǵı degenine júrmedi. (N.D.)

Bagınıńqı gáp penen bas gáp qospa gáptiń quramında tómendegi orın tártipte keledi:

1. Bagınıńqı gáp burın, bas gáp onnan keyin kelip ornalasadı. Bunday ádettegi orın tártip, kóbinese prozalıq shıǵırmalarda qollanıladı. Mısalı: Qar kóp jawsa, biyday zor boladı. Shıǵıs tárepten samal tura baslaǵanlıqtan, olar búgin jawın jawmas-aw dep shamaladı. (A.Á.)

2. Poeziyalıq shıǵarmalarda bagınıńqı gáp penen bas gáptiń orın tártibi stillik talapqa ılayıq orın almasıp ta qollanıladı. Bunday orın tártip *inversiya* dep ataladı.

Sózdi baǵıshlayman **tilim jetkenshe,**
Jalınlı deneden quwat ketkenshe.
Saǵan degen muhabbatım tawsılmas
Ómirimniń eń aqırı pitkenshe. (T.J.)

52-shunıǵıw. Gáplerdi oqırn. Baǵınıńqı hám bas gáplerdi anıqlap, olardıń orın tártibi boyınsha túsiniń berin.

1. Aysánem usı ǵana az kúshtiń basın biriktire almay turǵanda, Tá-jimurat balıq zavodınan jaslardıń kerek-jaraǵın alıp keldi. (Ó.A.) 2. Jer kólemi keńeyse, sharwashılıqtıń barlıq túrleri de jaqsaradı. (J.S.)

3. Jáziyra demlegen palawday puwlasıp, jer sorıǵa basladı. (Sh.S.)

4. Pıshaq tappay, qıyaq penen soyǵanman.

Sol sebepli haram óldi qara qoy. (I.F.)

5. Táńirim berdi seni bul adamzatqa,

Iris qazanı bolıp qaynap tursın dep. (I.Y.)

6. Eger de qaynap turǵan kólden júzip ótseń, men saǵan mıń attı sıylıqqa beremen. (A.x.e.) Bultlar áste-áste kóship, aspan ashıla basladı (Ó.X.). 7. Ol sálem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi. (T.Q.).

53-shunıǵıw. Kóshirip jazırn. Qosıqlardaǵı orın almasıp kelgen gáplerdiń astın sızın hám ne ushın orın almasıp qollanılǵanın anıqlań.

1. Heshbir masqaralıq bunnan óter me,
Ketken qurı kelse, kelgen bos kelse.

(Maqtımqulı)

2. Bir sayramay búlbúl taslap keter me,
Sargayıp saǵınǵan gúl duwshar bolsa.

(A. Dabılov)

3. Nawqan tuttım, xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım kúysin dep.
Máńgilik baxıttıń jipek bayraǵın,
Tań samalı talwaslanıp súysin dep.

(I. Yusupov)

4. Katelogta máńgi óshpey tursın dep,
Tiri qalǵan úyge alıp qaytsın dep.
Ján-jáǵına atımızdı jazdıq biz
Sawashtaǵı kúnler este qalsın dep.

(Q. Jumaniyazov)

§ 11. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallar

54-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárıp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olar qaysı aǵzalardıń xızmetinde kelgen hám qaysı sóz shaqabı arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Bult **tarap**, kún ashıldı. (*K.S.*) 2. Ol jańa birde qoy qorasın **kórip kelgende**, burshaq túwe lám de joq edi. (*Ó.X.*) 3. Gurskiy **ketiwden**, soldatlar tez kiyinip maydangá shıqtı. (*Q.D.*) 4. Izden eki atlı **jetken soń**, sóylesip kiyatırǵanlar bir bap penen júrip ketti. (*T.Q.*) 5. Traktor **toqtamay júirse**, jumıs ónedi. (*Á.T.*)

Baǵınıńqı gáp bas gápke tómendegi qurallar arqalı baylanısadı:

1. Baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı hal feyil, kelbetlik feyil, atawısh feyil hám shárt meyil qosımtaları arqalı bildirilip, bas gáp penen baylanısadı. (Bul tuwralı joqarıdaǵı shınıǵıwlarıdaǵı qara hárıp penen jazılǵan sózlerge qarań).

2. Baǵınıńqı gáp bas gáp penen **sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonıń ushın, nege deseń, nátiyjede, eger, eger de** dánekerleri hám dánekerlik xızmettegi sózler arqalı baylanısadı:

3. Baǵınıńqı gáptiń quramında **kim, ne, qaydan, qayda, qansha, qanshelli** t.b. soraw almasıqları, bas gápte soǵan qatnaslı **ol, sol, sonnan, sonda, sonsha, sonshelli** t.b. almasıqları qollanılıp, baǵınıńqı gáp bas gáp penen baylanısadı. Mısalı: **Kim** jaman oqısa, **ol** jumıs islep te jarıtpaydı. (*Sh.A.*) Aldıńǵı arba **qaydan** júirse, sońǵı arba da **sonnan** júredı. (*Naql*)

55-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Baǵınıńqı gáplerdegi bayanlawıshlarınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám feyildıń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Mol ot-shóp tiykarı dúzilmeı turıp, mal sharwashılıǵın rawajlandırıw múmkin emes. (*Ǵ.S.*) 2. Begjan shayın ishıp bolǵansha, Seydan sóz qatpadı. (*X.S.*) 3. Biybixan úyine kelgende, Gúlziyra kiyinip bolǵan edi. (*N.D.*) 4. Ábdimurat Polatov kirip keliwi menen, bári de orınlarınan órre turdı. (*F.N.*) 5. Suw jerdiń üstine shıqsa, Qızılqum ırǵalǵan egiske aylanadı. (*K.S.*)

56-shunıǵıw. Baǵınıńqı gáptiń baslawıshı hám bayanlawıshınıń astın sızıń. Baǵınıńqı gáptiń bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısqańnıń túsindirıń.

1. Samal da biraz tınıp, suwıq ádewir sayabırlańan. 2. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalǵanday, hámme bir sheshimge kele almay oylanıp otırız. (*T.Q.*) 3. Bizler usılay jıynalıp turǵanıımızda japtıń arjaǵınan qara Jalǵas keldi. (*Q.D.*) 4. Mashina toqtawdan, Xalmurat onnan tıse sala úyge qarap juwırdı. (*Ó.X.*) 5. Qara bult kúnniń júzin bassa, jer jáhán qarańǵı tartadı. (*Ó.A.*) 6. Jolımız alıslap, dińkemiz qurıp, mazamız qashqan sayın, barlıq nárese bizlerge jat sezilip atır. (*A.Bek.*)

57-shunıǵıw. oqıń. Baǵınıńqı gáptiń bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqańnıń hám bayanlawıshınıń bildiriliwin anıqlań.

1. Biraq, onıń barlıq ziyneti, háreketi bosqa ketti, óytkeni ayıpkerlerdi tabıw qıyınlastı. (*Ó.A.*) 2. Al, izińizden kelip júrgen janashılarınıız tuwralı hesh nárese bilmeymen, sebebi bul káraǵa heshkim kirgizilmeydi. (*T.Q.*) 3. Bul jerde quralsız júriw qáwipli edi, sonlıqtan hámme de quralanǵan edi. (*S.S.*) 4. Tońıp qalǵan jerlerdi bastırıp suwǵarıw batpaqlıqqa hám jerdiń keshigip tapqa keliwine alıp keledi, sonıń nátiyjesinde egis uzaqqa sozıladı. (*«E.Q.»*) 5. Paxtaǵa qansha ziynet etseń, ol sonsha ónimli boladı. (*U.F.*)

58-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáplerdi tawıp, olardı bas gápke baylanıstırıp turǵan qurallardıń astın sızıń hám sol qurallardıń bir-birinen ózge-sheligin túsindirıń.

1. Qolım suwıq, sebebi qarda oynadı. (*M.Sh.*) 2. Shamurat biyge bular kár etpedi, sonlıqtan ol qarsılaspadı. 3. Úyde Asan joq eken, sol ushın ernazar kóp irkilgisi kelmedi. (*T.Q.*) 4. Bos waqıtlarında birdeyine kitap oqıytuǵın edi, sonıń ushın razvedchiklerimiz onı «professor» dep shaqıratuǵın edi. (*«E.Q.»*) 5. Oqlardı mergenlik penen attı, usınıń sebebi-nen olarda shıǵınlar ádewir kemeydi. (*S.Sm.*) 6. Eger ol kelmese, nambar awdara beremiz. (*Ó.X.*)

59-shunıǵıw. Kóp noqattıń ornına dáneker, tirkewish yamasa basqa baylanıstırıwshı sózlerdiń tiyislinen qoyıp kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáplerdiń bas aǵzalarınıń astın sızıń hám olardıń bas gápke qalay baylanısqańnı, baylanıstırıwshı qurallardıń qanday kómekshi sóz ekenin anıqlań.

1. Bizler dúnyadaǵı eń baxıtlı balalarmız, ... kosmonavt aǵaylar biziń jerimizden ushadı. 2. Aqıl-oy saltanatqa eristiredi, ... biz óz erkimiz benen uluwma mápke qolımızdan kelgen xızmetimizdi ayamaymız. (Sh.A.) 3. Tań qulan iyek bolıp atıp kiyatırǵanda ..., olar Qırantawınıń basına órmeledi. (T.Q.) 4. Turmıs maǵan qansha awır salmaǵın salsa, ... ómirim aldında dep bilemen. (B.B.) 5. Tursıngúl úyden shıqqan ..., Sırımbet te kiyine basladı. (Á.) 6. Bul kitap meni júdá qızıqtırdı,... usı waqıtqa deyin men olar haqqında heshnárse bilmeytuǵın edim.

Kerekli sózler: óytkeni, sebebi, keyin, waqıtta, da, sonlıqtan t.b.

60-shınıǵıw. Sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, eger dánekerlerin keltirip, hárbirine bir-birden baǵınıńqılı qospa gáp tawıp jazıń hám dánekerler arqalı baǵınıńqı gáp penen bas gáptiń baylanısıw mánisin aytıń.

Úlgi: *Dala qarańǵı, sebebi ele ay tuwmaǵan edi.*

Qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gápler hám olardıń túrleri

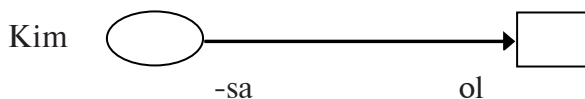
Baǵınıńqı gáp xızmeti boyınsha bas gáptiń bir aǵzasına qatnaslı bolıp keledi. Sol gáp aǵzası qaysı aǵzanıń xızmetin atqarsa, baǵınıńqı gáp te sol aǵzanıń xızmetin atqaradı hám bas gáptegi ózi qatnaslı sózdi (almasıqtı) sıpatlaw arqalı bas gáp penen baylanıladı. Usı sıyaqlı ózgesheligine qaray baǵınıńqılı qospa gápler baslawısh baǵınıńqılı, bayanlawısh baǵınıńqılı, tolıqlawısh baǵınıńqılı, anıqlawısh baǵınıńqılı hám pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp bolıp, 5 túrge bólinedi. Pısıqlawısh baǵınıńqılı gápler óz ishinde jáne de birneshe mánilik túrlerge ajratıladı.

§ 12. Baslawısh baǵınıńqılı qospa gápler

Bas gáptiń quramında baslawısh xızmetinde qollanılgan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke baslawısh baǵınıńqılı qospa gáp delinedi.

Baslawısh baǵınıńqılı qospa gáptegi bas gáptiń baslawıshları kim, ne, kimde-kim sıyaqlı soraw almasıqları, baǵınıńqı gáptiń baslawıshları ol, sol siltew almasıqları arqalı bildiriledi.

Bağınıñqı gáp bas gáp penen qatnaslıq sózler hám shárt meyildiñ -sa/-se formalı bayanlawıştı arqalı baylanısadı. Bul jağdayda baslawış bağınıñqı gáp bas gápten aldın keledi. Mısalı: Kim birewge zıyan etiwge niyetlense, ol bir xalıqtıñ julınına qol suqqanı. (T.Q.).

Geyde baslawış bağınıñqı gáptiñ quramında baslawış xızmetin-degi siltew almasıǵı qollanılmay keliwi de múmkin, biraq, onıñ ornı gáptiñ mazmunınan belgili bolıp turadı. Mısalı: Kimde-kim miynet etse, haqı aladı. (T.Q.).

61-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Baslawış bağınıñqı gáp penen bas gáptiñ qalay baylanısıp kelgenin anıqlań.

1. Kim sizlerdiñ usı turmısıńızǵa qol suqsa, ol biziñ qılıshımızdan nabıt boladı (Q.Dosanov). 2. Qazanıńa ne tússe, shómishińe sol ilinedi (naqıl). 3. Kimniñ júreginde otı bolsa, sol sawash maydanında ózin kórsetedi (Ó.X.). 4. Kim basqaǵa gór qazsa, ornına ózi túsedi. (naqıl). 5. Kim qanday gáp aytsa, bári qula maydanǵa aytıladı. (T.Q.). 6. Úlken úyge ne kerek bolsa, kishi úyge de sol kerek (naqıl).

62-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám bağınıñqı gáplerdi baylanıstırıp kelgen sózlerdiñ astın sıızıp, olardıñ qanday grammatikalıq qurallar ekenin aytıń.

1. Kim maldan ayrılса, baxıttan, baǵ-dáwletten ayrıladı (T.Q.).
2. Eger kimde-kim búgin túsinese, onda ol erteń túsinedi («E.Q.»).
3. Kim shapanı tozbay turıp ózgeritiwge urınsa, ol áwele óz úyiniñ adamların qıynaldıradı. (T.Q.). 4. Kimde-kim dejurnıy bolsa, ol tazalıq jumıslarına juwap beredi. (Ó.X.).

5. Kimler sarıqamıs deyme, qaylardan,
Balıq izlep azap shegip baratır.

(I.Y.).

63-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiñ mazmunına tallaw jasap, onıñ quramındaǵı bas hám bağınıñqı gáplerdiñ qanday qurallar arqalı baylanısqańın hám baylanıstırıwshı sózlerdiñ qanday sóz shaqabı ekenin túsindirıń.

1. Kim xalqınan ózine nur izlewge talaplasa, sonday nurdı ol áwele ózinen tabıwı tiyis, kim óz bosagásın álem menen baylanıstırǵısı kelse, álemniń belgilerin ol óz úyinen izlewı tiyis, kim basqa birewdiń julınına záhmet keltiriwdi oylasa, ol áwele óz julın, kúsh-quwatın, qádir-qımbatın uǵınıwı tiyis. Sonda ǵana kisi óz nápesin basqalardıń nápesinen xalqınıń nápesi menen qosa aladı (T.Q.«Qaraqalpaqnama»).

Sorawlar:

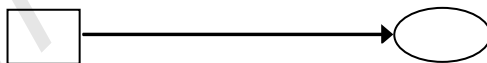
1. Qanday gáplerge baslawısh baǵınıńqı gáp delinedi?
2. Baslawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısa-dı, atap aytıń?
3. Baslawısh baǵınıńqı gáptiń modelin sıızıp kórsetiń.

§ 13. Bayanlawısh baǵınıńqı qospa gápler

Bas gáptiń quramında bayanlawısh xızmetinde qullanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke bayanlawısh baǵınıńqı gáp delinedi.

Bas gáptiń bayanlawısh xızmetinde, kóbinese sol, sonda, sonday, sonsha, sonshelli siltew almasıqları tiykarındaǵı qatnaslıq sózler qullanıladı hám bayanlawısh baǵınıńqı gáp bas gápten keyin keledi.

Mısalı: Ótinishimiz sol, búgin sharwalar arasına barıp qaytasań (S.S.). Memuarlıq shıǵarmalardıń basqa shıǵarmalardan ózgesheligi sonda, tariyxıy biografiyalıq maǵlıwmatlarga oǵada bay bolıp keledi. («E.Q.»).

sol, sonda -dı/-di

Qırq kúnlık qazıwdıń awırılıǵı sonday, toǵız adam tayaqtan jıǵıldı. (S.Arıslanov). Baslıqtıń ashıwı kelip otırǵanı sonsha, qolı jumısqa barmay qaldı. (J.Seytnazarov). Meniń quwanışım sonshelli, Begalıńı qushaqlap aldım. (G.Izimbetov).

64-shunıǵıw. Oqıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi anıqlap, bas gáptiń bayanlawıshınıń bildiriliwin túsindirıń.

1. Shimshıqtıń párin burqıratıp jep bolıp shaqaǵa qonıp mızǵıǵanı sol, kózdi ashıp jumǵansha jılt etip saǵal payda boldı da qırǵıydı qaǵıp aldı (T.Q.). 2. Bunıń jaman uyatlı jeri taǵı sonda, men Sergey Coydı shaqırıp aldırǵan edim (T.N.). 3. Biziń búgingi háreketimiz sonday, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q»). 4. Zaldıń saltanatı hám keńligi sonsha, Gúlshehra bunıń haqıyqatlıq ekenine isenbey, ertektiń ishinde júrgen shıǵarman dep oyladı (R.Safarov). 5. Taza suwdıń tınıqlıǵı sonshelli, onıń túbindegi mayda taslar da ap-anıq bolıp kórinip turadı. (S.Kapaev).

65-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas gáptiń bayanlawışınıń astın sızıp, onıń bildiriliwin anıqlań.

1. Bul máselede meniń pikirim sol, Tashkent texnika institutı qasındaǵı kolledjler ushın oqıtıwshılar tayarlaytuǵın qosımsha fakultet shól-kemlestiriw kerek («E.Q»). 2. Eń ayanıshlı tárepi sonda, biz bul haqqında birinshi ret aytıp otırǵanımız joq. («E.Q»). 3. Hawanıń tazalıǵı sonday, onıń jupar ańqıǵan iyisinen hátte basın awıradı. (B. Polevoy). 4. Bul hawazdıń halsızligi sonsha, hátte jabayı ańlardıń sezgir qulaǵı da onı aǵash ushlarınan sıbırlısan da ajırata almas edi. (B. Polevoy.) 5. Ol waqıyalardıń kópigi sonshelli, hátte Aleksey ha degende olarǵa túsiniw te ala almadı. (B. Polevoy).

66-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan izlestirip, sol, sonda, sonsha, sonshelli qatnaslıq sózlerdiń hárbirin keltirip, bayanlawısh baǵınıńqlı 4 gáp jazıń.

Sorawlar:

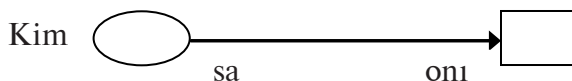
1. Qanday gápler bayanlawısh baǵınıńqlı gáp dep ataladı?
2. Bayanlawısh baǵınıńqlı gápler bas gápke qanday baylanıstırıwshı qurallar arqalı baylanısadı? Atap aytıń.
3. Bayanlawısh baǵınıńqlı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiń.

§ 14. Toliqlawısh baǵınıńqlı qospa gápler

Bas gáptiń quramında toliqlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqlı gápke toliqlawısh baǵınıńqlı qospa gáp delinedi.

Bağınıñqı gáp bas gáp penen qatnaslıq sóz arqalı baylanısıp kelgende, bağınıñqı gáptiñ bayanlawışı shárt meyildiñ -sa/-se formalı túri yáki -ıw/iw formalı atawış feyilge kerek sóziniñ dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Mağan neni úyetse, sonı ıqlasım menen orınlayman (R.Safarov). 2. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, bul qarardağı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq. («E.Q.»).

Tolıqlawış bağınıñqılı qospa gáp eki qatnaslıq sózli bolıp kelgende, bağınıñqı gáp bas gápten aldın keledi. Mısalı: Bizde kimdur birew nızamdı buzsa, onı keshiremiz. («E.Q.»).

Bağınıñqılı qospa gáp bir qatnaslıq sózli bolıp kelse, bağınıñqı gáp bas gápten keyin keledi. Mısalı: Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, qosjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydı. («E.Q.»).

Geyde bas gáptiñ tolıqlawış xızmetindegi qatnaslıq sózi qollanımay da keledi, biraq onıñ ornı belgili bolıp turadı.

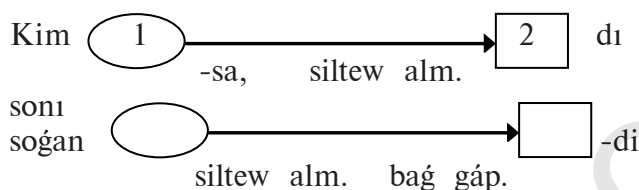
67-shunıǵıw. Bağınıñqılı qospa gáptiñ quramındağı tolıqlawış bağınıñqı gáptiñ bas gáp penen qalay baylanısıp kelgenin túsindiriñ.

1. Kim kitap penen doslasıwdı qálese, kitap onı aqıllı etedi. 2. Kim ózgeni aldawdı niyet etse, aldı menen ózin aldaǵanı. (T.Q). 3. Sonı da aytıp ótiw kerek, mámleketlik xızmetkerler arasında xızmet wazıypasınan paydalanıw jaǵdaylarına qarsı mudamı gúres alıp barılmaqta. («E.Q.»). 4. Sizler ne isleseñiz, men de sonı isleymen. (S.Arıslanov). 5. Kim meniñ xızmetimde bolıp aytqanımdı bárjay ete bilse, onı baxıtlı qıłaman. (T.Q. «Qaraqalpaqnama»).

68-shunıǵıw. Kóshirip jazıñ. Tolıqlawış bağınıñqı gápti bas gáp penen baylanıstırıwshı qurallardıñ astın sızıñ hám onıñ qanday sóz shaqabı ekenin anıqlañ.

1. Neni qor tutsañ, soğan zar bolasañ (naqıl). 2. Hârkim óz tuwğan-tuwısqanlarınan jaqsılığın ayasa, ondayda onnan jaqsılıq kútip bolmaydı. («Atalar sózi»). 3. Qaysı ministrlikke kimdi almastırıw kerek bolsa, bunı da sorañ. («E.Q»). 4. Kim qolına ne ilinse, sonı alıp jolğa rawana bolğan edi. (K.M.). 5. Sonı da ayırıqsha atap ótiwimiz zárúr, saylaw procesinde 5 xalıqaralıq shólkemnen jáne 46 mámleketten 600 ge jaqın baqlawshılar qatnastı. («E.Q»).

69-shunıǵıw. Tómendegi qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gáptiń modeline tiykarlanıp, olardıń hár qaysısına 2 gápten 4 gáp dúzip jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gápler tolıqlawısh baǵınıńqı gáp dep ataladı?
2. Tolıqlawısh baǵınıńqı gápler bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısadı?
3. Tolıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin dúzip kórsetiń.

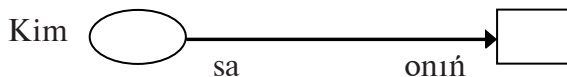
§ 15. Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler

Bas gáptiń quramında anıqlawısh xızmetinde qollanılğan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke anıqlawısh baǵınıńqı gáp delinedi.

Anıqlawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qatnaslıq sózler hám baǵınıńqı gáptiń -sa/-se shárt meyilden bolğan bayanlawıshı arqalı baylanısadı.

Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń dúzilisi eki qatnaslıq sózli hám bir qatnaslıq sózli bolıp keledi. Eki qatnaslıq sózli bolıp kelgende, kim, kimniń, kimde-kim, qanday, qaysı sıyaqlı almasıqlar 1-sıńarda, ekinshi sıńarda onıń, sonıń, sonday sıyaqlı siltew almasıqları tiykarındaǵı qatnaslıq sózler qollanıladı.

Mısalı: Kimniń qolı qıymıldasa, onıń awzı qıymıldaydı (naqıl).

Bas gápte qatnaslıq sózler qollanılmay keliwi de múmkin, biraq onıń ornı gáptiń mazmunınan belgili bolıp turadı.

Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp bir qatnaslıq sózli bolıp kelgende, siltew almasıǵı tiykarındaǵı qatnaslıq sóz bas gáptiń bayanlawıshın anıqlap keledi. Mısalı: 1. Dos sonday adam, ol heshqashan óz dostınan zatın ayamaydı. («Atalar sózi»). 2. Jaǵımlı sóz sonday sóz, ol adamnıń kewlin shadlıqqa bóley aladı. 3. Baxıtlı adam sonday adam, ol ózgelerdıń peyli, ádetlerinen úlgi aladı. («Atalar sózi»).

70-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Baǵınıńqı gáp hám bas gápti baylanıstırıwshı sózlerdiń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Eger kimde-kim ilim hám óner jolı menen ullı adamlardıń ónerin úyrense, onıń qádiri barlıq jerde joqarı boladı. («Atalar sózi»). 2. Jálmen jıynalista qanday sóylegen bolsa, adamlar ketkennen soń da Jiyemurat penen maqtanış penen kewil kótererlik sózler aytısıp otırǵan edi. (T.Q.). 3. Kim jaslıǵında neniń tuqımın kóbirek ekken bolsa, sonıń tuqımın kóbirek aladı. (T.Q. «Qaraqpaqnama»). 4. Qaysı úy tatıwlıqta paraxat ómir keshirse, sol úy baxıtlı. (T.Q.). 5. Adamnıń basına ne kelse, tilinen keledi. («Atalar sózi»).

6. Sizdi kim mindirse bálent mármerge,
Onıń ornı bolar bárhama tórde.

(I.Y.)

71-shunıǵıw. Kóshiriń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı quralardıń astın sızıp kórsetiń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdegi baylanıstırıwshı sózlerdiń qanday sózler arqalı bildirilgenin túsindirıń.

1. Kimde-kim kitapqa kóp qarasa, kitap onıń zeynin ashadı, sózge sheshen etedi. («Atalar sózi»). 2. Sen ata-anańnıń tiriliginde qanday qatnasta bolsań, perzentlerińnen sonday qatnas kút. («Atalar sózi»). 3. Kimnińdur ǵarremliǵı bolsa, tili qısqa bolsa, sol adam qorqadı hám bunday jerde salamat ortalıq bolmaydı. («Atalar sózi»). 4. Saǵan basqa birew qanday jumbaq bolıp túyilse, sen de oǵan sonsha jumbaqsań. (T.Q.).

5. Kim qasına jaǵımpaz jıynasa eger,
Erkindey ultanına tez qayır teber.

(I.Y.).

72-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli qatnaslıq sózin tawıp jazıń.

1. Eger kimde-kim xalıqqa qanday qatnasta bolsa, xalıq ta oǵan ... qatnasta boladı. 2. Jüreginde kimniń táme bolmasa, heshkimseden bolmas... qorqıw táshwishi. («Atalar sózi»). 3. Kim ayanbay miynet etse, úyi- niń aldındaǵı tóbeshik qum altınǵa aylanadı. (T.Q. «Qaraqalpaqnama»). 5. Aqıllı sonday kisi, pákizelik hám sadıqlıq jabınıń hár túrli bále- materler jalınıń óshiredi. («Atalar sózi»). 6. Maǵan neni úyretse, — sonı shın ıqlasım menen atqaraman. (R.S.) Kim qolına ne ilinse, — alıp jolǵa ráwana bolǵan edi (K.M.). Házir kosmos koroblı diyqannıń arbasınan qanday ózgeshe bolsa, búgingi haqıyqatlıǵımız da burınǵıdan ózgeshe («E.Q.»)

Sorawlar:

1. Qanday gáplerce anıqlawısh baǵınıńqı gáp delinedi?
2. Anıqlawısh baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısadı?
3. Tómenдеgi anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin dúzip kórsetiń: Eger kimde-kim xalıqqa qanday qatnasta bolsa, xalıq ta sonday qatnasta boladı. («Atalar sózi»).

PÍSIQLAWISH BAǴINIŃQILI QOSPA GÁPLER

Bas gáptiń quramında pısıqlawısh xızmetinde qollanılatuǵın siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen yamasa bas gápti waqıt, orın, sın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın baǵınıńqı gápke **pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa** gáp delinedi.

Pısıqlawısh baǵınıńqılı gápler bas gáp penen qatnaslıq sózler bayanlawısh formaları sebep, nátiyje, shárt dánekerleri arqalı baylanısadı.

Pısıqlawısh baǵınıńqılı gápler bas gápti sıpatlaw mánilerine qaray waqıt, orın, sın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje, sebep, nátiyje, maqset, shárt hám qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp bolıp on túrge bólinedi.

PÍSIQLAWÍSH BAĞÍNÍŇQÍLÍ QOSPA GÁPLERDÍŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

§ 16. Waqıt bağıńıńqılı qospa gáp

73-shunıǵıw. Tómenдеgi bağıńıńqılı qospa gáplerdiń dáslepki jay gáplerin-iń bayanlawıshların tabıń. Olarǵa qanday sorawlar qoyıwǵa bolatuǵınlıǵına hám bildiriliwine dıqqat bóliń.

1. Ol kelgende, Qálmen úyinde edi. 2. Izden eki atlı jetken soń, sóylesip turǵanlar bir bap penen júrip ketti. (*T.Q.*) 3. Ol ketiwden, Biybiaysha Jumagúlge tigildi. (*Ó.A.*) 4. Men kelsem, Murat shırpınıp otır eken. 5. Men kólden shıǵıp, mayda talı toǵayǵa aralasa bergen jerde, bir atlı aldımnan shıǵa keldi. (*Sh.S.*)

Bağıńıńqı gápi bas gáptegi is-hárekettiń isleniw waqtın bildiretuǵın qospa gápke **waqıt bağıńıńqılı qospa gáp** delinedi.

Waqıt bağıńıńqılı qospa gáp **qashan?**, **qashannan beri?**, **qay waqıtta?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Waqıt bağıńıńqı gáptiń bayanlawıshı, kóbinese, tómendegi sózlerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı:

1. Orın, shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyilden, barıs sepligindegi kelbetlik feyilge **shekem**, **deyin** tirkewishleri hám shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyilge **keyin**, **soń**, **beri**, **berli** tirkewishleriniń diz-beklesip keliwinen boladı. Mısalı: Tanıs emes adamlar kelip arbadan **túsip atırǵanda**, awqat ta shamalasqan edi. (*A.Q.*) Sabaq pitken-nen, ol bizlerdi jıynap aldı. (*T.Q.*) Sol jańa jay **pitkerilgenge shekem**, radiouzel góne keńseniń ózinde bola turadı. (*Á.T.*) Erip kelgen nókerleri **jaylasıp otırǵannan keyin**, ol hákimdi ertip sırtqa shıqtı. (*J.S.*) Balıqshılar muzǵa **mingennen berli**, awılдаǵı kempir-ǵarrılar da qarap otırmadı. (*Ó.A.*)

2. Ataw sepligindegi kelbetlik feyilge **soń** tirkewishi hám **waqıtta**, **máhálde**, **gezde** t.b. sıyaqlı waqıt mánili kómekshi sózlerdiń diz-beklesiw arqalı bildiriledi. Mısalı: Keńse xızmetkerleri jumısınan **bosaǵan soń**, Palwan jalǵız ózi kabinetine keldi. (*S.A.*) Aydana me-nen traktorshı **awqatlap bolǵan waqıtta**, Nurjan keldi. (*Ó.X.*) Ot mazlap **jañan gezde**, Máwlen sarı kirdi. (*T.Q.*)

3. Shıǵıs sepligindegi **-ıw/-ıw, -w** qosımtalı atawısh feyilden hám sol feyildin ataw formasına **menen** tirkewishiniń dizbeklesip keliwinen boladı: Shońqı **ketiwden**, anası kirdi. (*T.Q.*) Mırzashólde paxta jıyın-terimi **tawsılıwı menen**, olardıń toyı boldı. (*N.S.*) Poezd **toqtawı menen**, olar Mahmud aǵanıń aldına juwırdı. (*N.S.*);

4. Hal feyildin **-ıp/-ip, -may/-mey, -ǵansha/-genshe, -ǵalı/-geli, -mastan/-mesten** qosımtalı túrleri hám **-ǵalı** qosımtalı túrine **beri, -mastan** qosımtalı túrine **aldın, burın** tirkewishleriniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Mekteptegi birinshi smenadaǵı sabaq **pitip**, oqıwshılar shawqımlasıp taray basladı. (*T.Q.*) Poezd kelgen-she, qızı mektepten qaytatuǵın edi. (*N.S.*) Sarımbet **ketkeli beri**, awılда kóp ózgerisler bolıptı. (*A.Á.*) Muǵallım **kelmesten burın**, onıń qaptalına taǵı bir qız kelip otırdı. (*Sh.S.*);

5. **-sa/-se** qosımtalı shárt meyilden hám I bettegi anıqlıq meyilge **degenshe** kómekshi feyiliniń dizbeklesip keliwinen boladı. Mısalı: Bizler **kelsek**, qonaqlar shay ishiwge kiriskeń eken. (*Q.D.*) Baymurat avtovokzalǵa **kelse**, dárwazanıń aldında Jálmenov tur eken. (*J.Sap.*). Begjan qol-polın **juwaman degenshe**, Zerxan awqatın da alıp keldi. (*X.S.*) Ol Bórijemes kólinen **kelemen degenshe**, bizler de qaytıp ketemiz. (*J.Sap.*)

74-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Waqıt baǵınıńqı gáptin bayanlawışınıń bildiriliwin hám bas gápke qatnaslı qanday sorawǵa juwap berip turǵanın aytıń.

1. Ábdimurat hám shofyor mashinasınan túse bergende, Sergey Coydın mashinası júrip ketti. (*T.N.*) 2. Ushan Qaratawǵa jaqınlaǵannan, saldawshılar menen darganıń mazası qasha basladı. (*Ó.X.*) 3. Bir kúni paxta gülley baslaǵan waqıtta, Axun oydın jiyegine bir mashina kelip toqtadı. (*Ó.X.*) 4. Samolyot qonǵan soń, olar samolyottan dárhal túsip, muzdın ústi menen piyada Jumabaylardı izlep ketken. (*K.S.*) 5. At arba uzaqlap ketkenge shekem, Zahiya qarap turıp oramalıń bılǵadı. (*A.T.*) 6. Zootexnik ketkennen keyin, Asqar Hamiyda menen oylasıq qurdı. (*Ó.X.*)

7. Minsem tawdın basına,
Buwdaq-buwdaq shań keldi.
Shań astına qarasam,
Esabı joq, sanı joq
Lek-lek atqan el keldi. («*Alpamıs*»)

75-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Waqıt baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı bóleginiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sızıń hám baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshınıń qanday sózlerden bolǵanın anıqlań.

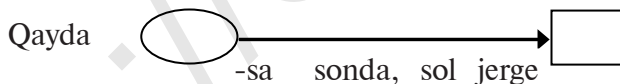
1. Men qaytıp ishke kirgenimde, balalar ele Petka menen tanısıp atır eken. 2. Úyge qonaqlar kirip kelgennen-aq, Ayxan dalaǵa shıǵıp ketken edi. (T.Q.) 3. Biz ketiwge jańa ıńǵaylasqan waqıtta, paxta túpleri izli-izinen sıldır-sıldır etti. («E.Q.») 4. Shoqalaqqa hámme jıynalıp bolǵannan keyin, top buzıldı. 5. Mariya Petrovna kelgennen berli, Aysholpan hár qıylı awqat jewge úyrendi. (J.A.) 6. Shay ishıp bolǵannan soń, stoldıń ústine túrli awqatlar keltirildi. (X.S.)

§ 17. Orın baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gáptiń quramında orın pısıqlawısh xızmetinde qollanılǵan siltew almasıǵı mánisin túsindirip kelgen baǵınıńqı gápke orın baǵınıńqılı qospa gáp delinedi. Orın baǵınıńqılı gáp qatnasıqlı sózli bolıp dúzilgende baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı -sa/-se formalı shárt meyilden boladı.

Orın baǵınıńqılı qospa gáptiń dúziliwi ushın tómendegi qatnaslıq sózler qatnasadı:

a) baǵınıńqı gáptiń quramında qayda, qay jerde, qayerde, bas gápte sonda, sol jerde siltew almasıǵı tiykarlı qatnaslıq sózler qollanıladı. Mısalı: Hákim **qayda** jumsasa, ol **sonda** isleydi. (B.Bekniyazova). Bolıs **qayda** bar dese, ol **sol jerge** barıp, aytqanın qılıp júretuǵın edi. (Q.Ermanov);

b) baǵınıńqı gápte **qaydan**, bas gápte **sonnan** sózi qatnasadı. Mısalı: Aldıńǵı arba **qaydan** júrse, sońǵı arba da **sonnan** júredi. (naqıl);

d) baǵınıńqı gápte qayaqqa, qay jaqqa, bas gápte sol jaqta, sol jerde, sol jaqta sózleri qatnasadı. Mısalı: traktorlardıń jerdiń astın ústine awdarıp júrgenin kóreseń. (J.Seytnazarov);

e) baǵınıńqı gápte **qalay** soraw almasıǵı, bas gápte **solay** siltew almasıǵı keledi. Mısalı: Men onıń basın **qalay** bursam, ol **solay** burıladı. (T.Q.).

Geyde bas gápte qatnaslıq sóz qollanılmay keliwi de múmkin, biraq onıń ornı gáptiń ulıwmalıq mazmunınan belgili bolıp turadı. Mısalı: Qay jerde daw bolsa, ... pastek molla (T.Q.).

76-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Orın pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı bas hám baǵınıńqı gáptiń qalay baylanısıp kelgenin túsindirıń.

1. Gúlpارشın qayda bolsa, men de sonda bolaman. («Alpamıs»).
2. Qay jer iq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.). 3. El qayda kóshse, biz de solay kóshemiz. (T.Q.). 4. Zatlar qay jerde ótimli bolsa, sol jerge barmaqshı. (J.Seytnazarov). 5. Iyne qayda bolsa, sabaq ta sonda (naqıl.) 6. Bolıs qayda bar dese, ol sonda barıp aytqanın qılıp júre-tuǵın edi (Q.E.). Qay jerde iske shıntlap kirisilse, sol jerde nátiyje kózge kórinedi («E.Q.»). Qarańlar men qayaqqa júsem, ay da sol jaqqa júredi (D.Lan.). Balıq qaysı bólimnen kóp shıqsa, sol jerge barlıq kúshti toplaw kerek. (Ó.A.).

77-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi anıqlap, olardı baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń. Bas hám baǵınıńqı gáplerdi baylanıstırıwshı qurallardıń qanday sóz shaqabı ekenin aytıń.

1. Qay jerde aqsha kóp bolsa, sol jerde gózzallıq penen ibratlı sóz passıqqa shıǵadı. (Sh.A.). 2. Biz qayda bolsaq, sen de sol jerde bolasań. (X.S.). 3. Balıq qaysı bólimde kóp awlansa, sol jerge barlıq kúshti toplaw kerek. (Ó.A.) 4. Qarańlar, men qayaqqa júsem, ayda sol jaqqa júredi. (Diklan). 5. Murtlash jasawıldıń zeyni qayda awsa, barlıq kátqudalar da sol jaqqa japırılıp awıp otır. (K.S.) 6. Xojannıń ákesiniń kindik qanı qay jerde tamsa, balası da sol jerde turadı (X.S.).

78-shunıǵıw. Úyge tapsırma. Oylarınıızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan qarastırıp, qayda-sonda, qay jerde-sol jerde, qaydan-sonnan, qaysı jaqqa-sol jaqqa, qalay-solay, qatnaslıq sózlerdi orın baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında keltirip, 5 gáp jazıń.

Sorawlar:

1. Orın baǵınıńqılı qospa gáp dep qanday gáplerge aytıladı?
2. Orın baǵınıńqılı gáp bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısa?
3. Orın baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiń hám bir mısál keltiriń.

§ 18. Sın bağınlıqlı qospa gáp

79-shunıǵıw. Gáplerdi oqırn, Sın bağınlıqlı gáplerdi tawıp, olardıń bayanlawıshlarınń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám sorawların aytıń.

1. Qır dógerek kókke bólenip, bir ájayıp gózzallıq payda bolıp atırǵanday. («*E. Q.*») 2. Xan olardı qasaqana nargá mingizbey, urıstıń barısın kórsetpey, olargá ózi xabar aytıp turdı. (*T. Q.*) 3. Eki tárepten qamap kiyatırǵan dushpannıń ortasında qalǵan Shabat penen Esemurat burınǵıday buǵıp jatpastan, ekewi bir-birine arqasın súyep túrgelip turıp oq attı. (*J. S.*) 4. Dáryanıń eki boyı jasıl maqpal tósep qoyǵanday, kózińe kókkómbek ósimlikler kórinedi. 5. Jerdiń júzinde háreket toqtap qalǵanday, hámmebir bir sheshimge kele almay oylanıp otırmız.

Bağınlıqlı gápi bas gáptegi is-hárekettiń qalay islengen sın bil-diretuǵın qospa gápke **sın bağınlıqlı qospa gáp** dep ataladı.

Sın bağınlıqlı qospa gáptiń bağınlıqlı gápi bas gápti sıpatlaw mánisine qaray **qalay?**, **qáytıp?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Sın bağınlıqlı gáptiń bayanlawıshı tómendegi sózlerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı:

1. **-ıp/-ip,-p, -may-mey, -mastan/-mesten -ǵanday/-gendey** qosım-talı hal feyillerden boladı: Mısalı: Awıl aynalası kók jasılǵa **dónip**, jazdıń sáni álleqashan óz gózzallıǵın kórsetpekte. («*Q. J.*») Oyı, názeri **turaqlamay**, állekimdi izlewde. (*T. Q.*) Jetimektiń bul sózine tek Jiyeń **kúlip qoymastan**, onıń qasındaǵı turǵan basqa adamlar da ishek-silesi qatıp kúldi. (*J. Sap.*)

2. Bağınlıqlı gáptiń bayanlawıshı atawısh sóz, **-ǵanday/-gendey** qosımtalı hal feyil hám geypara eliklewish sózlerge **bolıp** kómek-shi feyiliniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiredi. Mısalı: Eki betiniń alması **qıp-qızıl bolıp**, túsı ózgerip ketti. (*Ó. X.*) Bazda qanday da bir ólpeń dawıs **esitilgendey bolıp**, ol da kóz ashıp jumǵansha únin óshirdi. Mańlayınıń teri gülge túsken qoyıw shıqtay **ǵuj-ǵuj bolıp**, Aydana japtıń ırashına kelip toqtadı. (*Ó. X.*)

80-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Sın bağınlıqlı gáplerdiń bas aǵzalarınıń as-tın sızıń. Bağınlıqlı gáptiń qanday sorawǵa juwap berip turǵanın hám bayan-lawıshınıń bildiriliwin anıqlań.

1. Jer beti kem-kemnen sargış túske enip, awıl átirapı sırdanday dalağa aylandı. («E.Q.») 2. Onıń dawısı tın tınıshlıgın buzğan ájayıp jańgırıq bolıp, alıs-qayırlar ájağa dep tákirarladı. (T.Q.) 3. Jayılıp júrgen qoylar úrkkendey bolıp, olar tikireyisip tura qaldı. (J.S.) 4. Olarğa soqqı beretuğın láshker jiberilmey, barlıq kúsh qońıratlılarğa qarsı jámlendi. (T.Q.) 5. Suw ısırap bolmastan, atız erkin tola basladı. (J.S.) 6. Tońnıń ústi jibiskendey bolıp, atızlar janlandı. (T.Q.) 7. Úlken ala kózi ústi-üstine jıpılıqlap, ájim basqan betinde quwanış payda boldı. (J.Sap.)

81-shınıǵıw. Berilgen gáplerge irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptiń bayanlawışınıń astın sızın hám baǵınıńqı gáptiń qanday sorawǵa juwap berip turǵanın aytıń.

1. Tań ala gewgimde turǵan bay shapanın jelbegey salıp tánha ózi Seydan ǵarrınıń úyine bardı. (Sh.S.) 2. Saqal-shashı appaq bolıp kóp ózgerip ketken. 3. Saǵınıştıń tásiiri kókiregin kernep baratırǵanday dalańlıq tárepten zorǵa seziletuğın dárejede juwsannıń iyisi keledi. 4. Heshbir aw jolıqpay shıqtı maydanlıq dalağa. («B.») 5. Sol duman menen qabatlasa qorqınıshlı bir súrgin kiyatırǵanday qashqın qız kemeniń aznasına tıǵılıp qalshıldadı. 6. Bunday ilimpaz tek ǵana saraydın kórki bolıp qoymastan ol is penen de shuǵıllanıwı tiyis. (K.M.)

82-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen sın baǵınıńqılı qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Sın baǵınıńqı gáptiń bayanlawışınıń astın sızıp, onıń bayanlawışınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıp beriń.

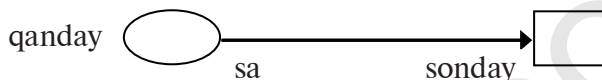
1. Oyı, názeri turaqlamay, ol állekimdi izleydi. (T.Q.) 2. Olardıń erteńgi ómiriniń jaltıraǵan ushqınları usı jarqın izlerde eleslegendey, artıq mash hújjet, ájayıp kúsh-quwat payda boldı. 3. Bazda qanday da bir ólpeń dawıs esitilgendey bolıp, ol da kóz ashıp jumǵansha únin óshirdi. (Ó.X.) 4. Jelimdey jabısqısh qara jerler álleqashan batpaq bolıp, tum-tustan sorǵalay baslaǵan ılaylı suwlar tómendegi sayǵa qaray zıtqıp aqtı. (A.Bek.) 5. El qurımay, ot qurımas. (Q. n. m.) 6. Biraq attı birrew Bóribaydan qızǵanıp urlap qashıp baratırǵanday, eki ara kem-kemnen jaqınlawdıń ornına alıslay berdi. 7. Tap usı waqta arqadan samal turıp, teńiz qutırıp ala jóneldi. (Ó.B.)

§ 19. Salıstırmalı bağınaqlılı qospa gáp

Bas gápıń quramında salıstırmalı pısıqlawısh xızmetinde qol-lanılğan siltew almasıǵınıń mánisin túsindirip kelgen bağınaqlılı gáp-ke **salıstırmalı bağınaqlılı gáp** delinedi. Salıstırmalı bağınaqlılı qospa gápıń bağınaqlılı gápi bas gáp penen qatnaslıq sózler hám bağınaqlılı gápıń bayanlawısh formaları arqalı baylanısadı:

a) bağınaqlılı gápıń quramında qanday, bas gápıte sonday qat-naslıq sóz qatnasadı. Mısalı: Quyash nurları jerdi qanday qızdırsa, doslıq ta biziń turmısımızdı tap sonday jiltadı («E.Q»);

b) bağınaqlılı gápıte qalay, bas gápıte solay qatnaslıq sózler kelip óz ara baylanısadı. Mısalı: Toy tarqaǵannan keyin qalay másláhat berseńiz, solay jazalaymız (T.Q.).

d) bağınaqlılı gápıte qanshelli, bas gápıte qatnaslıq sóz qollanılmay keledi. Bundayda bağınaqlılı gápıń bayanlawıshı -gan/-gen formalı kelbetlik feylge sıyaqlı tirkewishiniń dizbeklesiwi arqalı bildirilip, bas gáp penen baylanısadı. Mısalı: Qońıratlılar tariyxta qanshelli erte kóringenini sıyaqlı, Qońırat qalası da qaraqalpaq tariyxında erteden belgili (I.Y.).

83-shunıǵıw. Oqıń. Salıstırmalı bağınaqlılı qospa gápıń quramındaǵı bas hám bağınaqlılı gápılerdiń qalay baylanısıp kelgenin túsindirip.

1. Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, mádeniyat ta son-day kerek. («E.Q.»). 2. Olenin Rossiya orayınan qanshelli alıslıǵan sayın, oǵan óziniń burınǵı ótken-ketkenleri de sonshelli qashıqlaǵanday kórinedi (L.Tolstoy). 3. Sawashtaǵı komandirler arasında jaw bekinisken qoǵandı alıw ushın baseki qanday hawıjlense, tıladaǵı komandirler arasında da ol-janı erte alıw ushın báseki sonday kúshli edi. (K.S.). 4. Meyli, meni kim qalay túsinsin, solay túsinsin. (T.Q.).

5. Qanday kóretuǵın bolsań sen meni,
Men de tap sonday kóremen seni.

6. Doktordıń sóylewi qanday bolsa, jazıwı da sonday shalt edi. (M. Nızanov).

84-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń hám olardıń qanday sóz shaqabı ekenin anıqlań.

1. Qızdıń atı qanday jaqsı bolsa, ózi de sonday pákize eken (G.Izimbe-tov). 2. Taras ushın Sarımbettiń turmısı qansha ayanışlı bolsa, Sarım-bet ushın Tarastıń turmısı da sonshelli ayanışlı kórinedi (O.Bekbawlov). 3. Qos qanalastıń sırtqı pishinleri qanday uqsas bolsa, keypi xarakteri de sonday uqsas. (T.Q.). 4. Qız bala qansha bilimli bolsa, úy xojalıǵınıń jumısın meńgeriwi, sheberligi sol bilimge sáykes bolıwı kerek. (G.Izimbe-tov). 5. Azada kiyingenler qansha bolsa, alba-dalba bolıp kiyingenler on-nan mıń ese. (T.Q.) 6. Qırq quraqtı qurap kórpeshe islegen qanday qıyın bolsa, aw-duzaq soǵıwdıń mashaqatı da sonday. (K.S.).

85-shınıǵıw. Joqarıdaǵı shınıǵıwǵa berilgen gáplerdiń úlgisinen paydalanıp, qanday-sonday, qanshelli-sonshelli, qalay-solay, qansha-sonasha, qatnaslıq sózlerin keltirip yadıńızdan tórt gáp jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gáplerge salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Salıstırmalı baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qatnaslıq sózler arqalı baylanıadı?
3. Salıstırmalı baǵınıńqı gápke bir gáp tawıp, onıń modelin sızıp kórsetiń.

§20. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gáptiń quramında muǵdar-dáreje pısıqlawısh xızmetinde qol-lanılǵan siltew almasıǵınıń mánisin túsindiriwshı baǵınıńqı gápke **muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gápler, kóbinese eki qatnaslıq sózli bolıp, baǵınıńqı gápinıń bayanlawıshı shárt meyildıń -sa/-se forması arqalı bildiriledi.

Muǵdar-dáreje baǵınıńqı gáp bas gáp penen tómendegi qatnaslıq sóz hám baǵınıńqı gáptiń bayanlawısh forması arqalı baylanıadı:

a) baǵınıńqı gáptiń quramında neshe, qansha, bas gáptiń quramında sonsha qatnaslıq sóz qatnasadı. Mısalı: Ximiya neshe túrli boyaw shıǵarsa, sonsha túrli tufli bar. («E. Q.»).

b) bağınańqı gápte qanshelli, bas gápte sonshelli qatnaslıq sóz qollanıladı. Mısalı: Ğawashanı qanshelli álpeshlep tárbiyalasań, ol sonshelli ónim beredi. («E.Q.»);

d) Bağınańqı gápte qanshama, bas gápte sonshama qatnaslıq sózleri qollanıladı. Mısalı:

Qanshama jıraq bolsam ózińnen men,

Qıyalımdı tartasań sonshama meniń. (T.M.).

2. Bağınańqı gáptiń bayanlawışı -ğan/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishiniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Bunday jaǵdayda da muǵdar-dáreje bağınańqılı qospa gáptiń hárbir sınarında qatnaslıq sózler qollanıladı. Mısalı: Ol qanshelli kewilli júrgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi. (T.Q.).

Neshe, qansha
-sa, ǵanı sayın sonsha, sonshelli

Geyde muǵdar-dáreje bağınańqılı qospa gáptiń bas gápinde qatnaslıq sóz qollanılmay da keledi. Bunday jaǵdayda qollanıлмаған qatnaslıq sózdiń ornı gáptiń mazmunınan belgili bolıp turadı.

86-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Muǵdar-dáreje bağınańqılı qospa gápti dúziwshi qatnaslıq sózlerdi hám bağınańqı gáptiń bayanlawışınıń astın sıızıp kórsetiń hám muǵdar-dáreje bağınańqı gáptiń bayanlawışınıń bildiriliwin anıqlań.

1. Balıq qansha kóp bolsa, aqsha da sonsha kóp boladı. (As.M).
2. Men qansha oylanıp otırsam, jasaǵan jámiyetimnen, xalqımnan sonshelli qarızdar bolıp sezinemen. (T.Q.). 3. Qansha kóbirek oqıǵan sayın, sonsha kóp oqıǵım kele berdi (T.Q.). 4. Adamlardıń siyasiy sanası hám bilim dárejesi qanshelli joqarılasa, biz demokratiya jolında sonshelli kóp unamlı ózgerislerge erisemiz («E.Q.»).

5. Qansha kóp tiyeseń paxta, salını,
Bul jol sonsha qurǵınlatar halıńdı.

(I.Y.).

87-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Bas penen bağınańqı gápti baylanıstırıwshı qurallardı anıqlań hám olardıń qanday sóz shaqabı ekenin aytıń.

1. Maǵan qansha kóp jumıs tapsırılса, sonsha isenim hám húrmet dep ayanbay atqarıwǵa tırısaman. (T.Q.). 2. Kim óz xalqın qansha súye bilse,

xalqı onı sonsha súye biledi. (T.Q.). 3. Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansañız, biz de siziñ iziñizde sonshama mashaqatlandıq. (J.Saparov). 4. Mámleket qanshelli juwapkerli ekonomikalıq, sociallıq jaqtan talap qoyǵan sayın, ilimpazlardıń úlesi sonshelli úlken bolıwı tiyis. («E.Q»). 5. Jerge qansha tárbiya berseñ, ol da saǵan baylıǵın ayamaydı (G.Izimbetov). 6. Jazıwshı jalǵızlıqta otırıp qansha kóp islese, xalıq massası menen sonsha tıǵız baylanıslı bolıp sóylese aladı. (T.Q.).

88-shınıǵıw. Tapsırma: Qansha-sonsha, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama qatnaslıq sózlerin keltirip, 4-5 gáp dúziñ. Olardıń baǵınıńqı gápiniń bayanlawışınıń -sa/-se formalı shárt meyil arqalı bildiriletuǵının esapqa alıñ.

Sorawlar:

1. Qanday gápler muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Muǵdar-dáreje baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday qatnaslıq sózler arqalı baylanıadı?
3. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáptiń modelin sızıp kórsetiñ hám yadıńızdan bir misal tawıp aytıñ.

89-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıñ. Olardıń hárqaysısınıń baylanıstırıwshı qurallarına qaray qanday gáp ekenin anıqlañ.

1. Kim ózin biyikte sanasa, ol dostınan ayırıladı (T.Q.). 2. Biziñ burıńǵı háreketimiz sonday, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek («E.Q»). 3. Kimde júrek kúshli bolsa, qol da kúshli boladı. («Atalar sózi»).

4. Júreginde kimniń táme bolmasa,
Heshkimseden bolmas qorqıw-táshwishi.

(«Atalar sózi»).

90-shınıǵıw. Yadıńızdan baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh hám anıqlawısh baǵınıńqı gáplerge bir-bir gápten misal keltiriñ hám baǵınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıp kórsetiñ.

91-shınıǵıw. Qatnaslıq sózli pısıqlawısh baǵınıńqı gáptiń hárbir túrine misallar tawıp jazıñ hám baǵınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardı anıqlap, olardıń hárbir túriñiń modelin sızıp kórsetiñ.

92-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı sınarın tawıp, olardıń bas gáp penen qanday qurallar arqalı baylanısqanına tal-law jasań.

1. Hárkim qolında barına qanaat etip, quwanışlı jasasa, heshkimge jalınıshlı bolmaydı. («Atalar sózi»). 2. Hawanıń tazalıǵı sonday, onıń ju-par iyisinen hátte basıń awıradı. (B.Polevoy). 3. Hárkim dos tutıwǵa qurbí kelmese, onda dushpangá qarsı gúresiwdе de tap sonday boladı. («Atalar sózi»). 4. Tárbıya qansha jetik bolsa, xalıq sonsha baxıtlı boladı. («E.Q.») 5. Mina shashındı páki qanday sıyırса, tap sonday tıqırlap or. (I.Y.).

93-shınıǵıw. Tómendegi berilgen modeldegi noqatlardıń ornına tiyisli sózlerin qoyıp gáp dúziń.

- 1) Kim.....-sa, ol.....-dı/-di.
- 2) Kim.....-sa, onı.....-dı.
- 3) Kimniń.....-sa, onıń.....-dı.

§21. Sebep baǵınıńqılı qospa gápler

94-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp, baǵınıńqı gáplerdiń bas gápke qatnaslı mánilerine dıqqat etiń. Olarǵa bas gápke qatnaslı qanday sorawlar qoyılatuǵının anıqlań.

1. Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, dáryanıń ishi ala burqan dúbeley boldı. (K.S.) 2. Kewillerimiz de atız betke, adamlar arasında bolıwǵa shulǵıǵanlıqtan, bizler de solay qaray asıqtıq. (Ó.X.) 3. Jer ızǵar bolǵan soń, tamnıń tırnaǵı da tozıptı. (Ó.A.) 4. Men keshikpeymen, sebebi meniń familiyam alfavit boyınsha eń aldında. (S.S.) 5. Patshalıǵım ádil bolsın dep, shopan bolıp ótken kúnlerimdi umıtpadım. (I.Q.)

Baǵınıńqı gápi bas gápтеgi is-hárekettiń isleniw sebebin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine **sebep baǵınıńqılı qospa gáp delinedi.**

Sebep baǵınıńqı gáp **nelikten?, ne sebep?, ne sebepli?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Sebep baǵınıńqı gáp penen bas gáp eki túrli jol menen baylanıadı:

1) baǵınıńqı gáptiń bayanlawısh forması arqalı; 2) baǵındırıwshı dánekerler arqalı.

1. a) bağınañqı gáptiñ bayanlawışı **-ğanlıqtan, -genlikten, -ıp/-ip, -p, -may/-mey** qosımtalı hal feyillerden bolıp, bas gáp penen baylanısadı. Mısalı: Ol da mayda qamıslıqtıñ ishinen **kiyatırğanlıqtan**, erkek ya hayal ekeni belgisiz edi. (*Sh.S.*) Usı jumısshılardıñ qolı menen materiallıq baylıgımız **kóbeyip**, qala hám awıllarımızdıñ kelbeti tanımaslıq dárejede ózgermekte. (*«E.Q.»*) Al, shoyın qazanlar **ótpey**, iyeleri olardıñ bahaların kemitiwge májbúr bolğan. (*Q.A.*);

b) **-ğan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **soñ, keyin, sayın, sebepli, ushın** tirkewishleriniñ dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Shayıqtıñ dıqqatı at qosshısına **awğan soñ**, Maman da atınıñ júwenin tartıp izirek júrdi. Kókiregi ósken jas biy bul gápti birinshi ret **aytqanı ushın**, Amanlıq heshteñe dey almay tıgıldı. (*T.Q.*) Egis waqtı **bolğanı sebepli**, ákesi kelmedi. (*M.D.*) Dúbeley **kúsheygen sayın**, tolqınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır. (*O.B.*)

d) geyde **-sa/-se** qosımtalı shárt meyilden boladı. Mısalı: Qara bult oynap shıgıp **jılıssa**, álem jarq ete qaladı. (*K.S.*)

2. bağınañqı hám bas gáp **sebebi, óytkeni, nege deseñ** t.b. sıyaqlı bağındırıwshı dánekerler arqalı baylanısadı. Bul dánekerler arqalı baylanısqañ bağınañqı gáptiñ bayanlawışı, kóbinese betlik feyillerden boladı. Mısalı: Abduraxman sol jerde qaldı, **óytkeni** úydiñ iyesi bul waqıtta úyinde emes edi. (*Q.D.*) Alañlıqtan shıgıp uyqılawdı uyğardıq, **nege deseñ** kúndiz alğa júriw qáwipli edi. (*A.G.*)

95-shınıǵıw. Oqırñ. Sebep bağınañqılı qospa gáptiñ jay gápleriniñ qalay baylanısp kelgenin hám bağınañqı gápiniñ bayanlawışınıñ bildiriliwin túsindirñ.

1. Adam onsha kóp bolmağanlıqtan, jaydıñ dógerigi qurı alań bolıp qaldı. (*O.X.*) 2. Aspandı tegis bult qaplap, kún gúñgirt tarta basladı. (*Sh.S.*) 3. Bizler onıñ ósek sózlerin áshkaralaǵannan keyin, bul endi meniñ jaqın adamlarımdı ósek penen záhárlep, buzıp júripti. (*T.N.*) 4. Jalpıdap jar qulağan sayın, ol selk etip ján-jáǵına alaqlaydı. (*Sh.S.*) 5. Ol sózge dilwar bolğanı sebepli, toy-mereke bolsa, jas jigitler aǵa retinde aldına alıp basshı etedi. (*T.Q.*) 6. Gúlayda onıñ bul sózin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornınan qozǵalıp júrip ketken edi. (*T.N.*) 7. Burın kóbinshe Jiyemurat qolına qoy baylap jatatuǵın edi, óytkeni onıñ uyqısı qattı edi. (*M.D.*)

96-shınıǵıw. Dáslep feyil bayanlawış arqalı baylanısqañ, soñınan bağındırıwshı dánekerler arqalı baylanısqañ sebep bağınañqılı qospa gáplerdi terip, kóshirip

jazır. Jazırda jay gáplerdiń arasına tiyisli irkilis belgilerin qoyıwdı umıtpañ. Bayanlawışına qarap baǵınıńqı hám bas gáplerdiń baslawışlarınıń astın sızır.

1. Biz bunı isley alamız sebebi jaqtılıq biz tárepte. (*As.M.*) 2. Paxta terimine járdemge kelgen qala xalqınıń barlıǵı qayıp kelip jumıs bıjnadı. (*T.Q.*) 3. Tóbedegi jalǵız kishkene ǵana pátikten basqa jerden jaqtılıq túspeytuǵın bolǵannan soń ójireniń ishi kútá qarańǵı. (*A.Sh.*) 4. Seripedey sozılıp omırtqası úzilgen soń ondatra sılıq etip qayıqtıń ultanına quladı. (*K.S.*) 5. Bizniń jańa qońsımız da soǵan mezges nege deseñiz bizler jerdi jańadan ashtıq, qonıstı jańadan bastıq. (*Ó.X.*) 6. Basqalar qalaǵa qarasın kórsetpeydi óytkeni adım jerge tintiw, qaraw kútá qáwipli edi. (*A.O.*)

§ 22. Nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp

Bas gápтеgi is-háreket, waqıyanıń isleniw nátiyjesin, juwmaǵın bildiretuǵın qospa gápke **nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

1. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gápтен keyin keledi hám bas gáp penen *sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonıń ushin* sıyaqlı baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısadı. Mısalı: Kóbisiniń nawaları, suw saqlaǵıshlar joq, sonlıqtan qudıqtıń suwları qumǵa sińip nátiyjeli paydalanılмай atır. («E.Q.»). Hámмесine ózi jaqsı túsinedi, sol sebepli Gúlbiyke sır bermey tıńlap otır. (*T.Q.*)

2. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gáp penen nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń saldarınan, aqıbetinde, sonıń arqasında t.b. dánekerlik xızmetтеgi sózler arqalı da baylanısadı. Mısalı: Geypara adamlar meni tıńlaǵısı kelmedi, nátiyjede suwdıń kiyatırǵan jaǵındaǵı birinshi hám ekinshi qayshını suw basıp ketti. (*T.N.*) Suw keldi, suwǵa qandırıldı, aqıbetinde shól gúlzarǵa aynaldı (*Sh.R.*). Adamlardıń kóbisi jumısqa kesh shıǵadı, sonıń saldarınan norma orınlanbaydı. (*A.Á.*)

97-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqır. Nátiyje baǵınıńqı gáp penen bas gápтіń qalay baylanısqanı hám onıń orın tártibin aytır.

1. Siz meniń atamnıń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, sonıń ushın men sizdi ózimniń atamday kóremen. (*B.B.*) 2. Qorıqtaǵı jalǵızaqlar adamnan qorıqpaydı, sonlıqtan olardı jaqsı baqlawǵa boladı. (*V.B.*)

3. Xalqımız Ámiwdáryanı jılawladı, sonıń nátiyjesinde salıgershilik xojalıqların shólkemlestiriwge múmkinshilik alıp otırmız. (T.N.). 4. Barlıǵı maǵan sıylıq berdi, sonıń arqasında meniń sıylıǵım birtalay boldı. (N.N.). 5. Ákemniń ózinen úlken aǵası biyperzent eken, sol ushın meni qáyinbiykesiniń etegine salıptı. (Ó.X.).

98-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallardıń astın sıızıp, qaysısı tiykarǵı dáneker, qaysısı dánekerlik xızmettegi sóz ekenin aytıń.

1. Kún ayaz edi, sol ushın bala qalıń kiyingen. (Ó.X.). 2. Kóp uzamay shigitleri jer betine shıqtı, sonlıqtan ǵawasha nállerin siyrekletiw hám tárbiyalaw mapazı baslandı. (Ó.X.). 3. Ol elatlı punktlerden alıs, sol ushın sol jerden jumısshılar posyolkasın salıw kerek. (S.S.). 4. Men okeannıń túbinde turman, sonıń ushın da bizler hesh waqıtta bir-birimizdi kórgenimiz joq. (ertekten). 5. Emlewshi shıpakerler onıń operaciya etilgen ayaǵın uwqalaw, keriw hám sozıw usılların iske asırdı, nátiyjede ayaq burıńǵı qáddine kele basladı. (Ó.X.).

99-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Sonlıqtan, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, sonıń arqasında dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń hárbirine yadıńızdan hám kórkem shıǵarmalardan gáp tawıp jazıń.

Sorawlar:

1. Qanday gáplerge nátiyje baǵınıńqılı qospa gáp delinedi?
2. Nátiyje baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday dánekerler arqalı baylanısadı?
3. Nátiyje baǵınıńqı gáptiń orın tártibin aytıń.

§23. Maqset baǵınıńqılı qospa gáp

Baǵınıńqı gápi bas gáptegi is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın qospa gápke **maqset baǵınıńqılı qospa gáp** dep ataladı.

Maqset baǵınıńqı gáp **ne ushın?, ne maqset penen?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Maqset baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshı tómendegishe bildiriledi:

a) atawısh feyllerge **ushın** tirkewishiniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Dáryanıń arjaǵındaǵı jer biykarǵa **jatpawı ushın**, dáryaǵa kópir salıw kerek. (Q.x.e.) Dushpandı jeńgendey kúshke **ıye**

bolıwımız ushın, biziń hám nanımız, hám snaryadımız bolıwı kerek. (Sh.A.);

b) buyırıq, tilek, anıqlıq hám shárt meyillerge dánekerlik xızmet-tegi **dep** sóziniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Toyǵa kelgen-ler ġarq bolıp **toyınsın dep**, mol-molaqay qazan astırıp atır. (T.Q.) Olar hámme waqta joqarı zúraát aladı dep, bizler úmit etetuǵın edik. (K.S.) Shad zamanda shaǵlap **dáwrán súrsek dep**, júz elli procent altın **bersek dep**, ġalaba ılǵaldı urısın kóriń. (T.J.)

100-shınıǵıw. Oqıń. Maqset baǵınıńqı ǵáptiń bayanlawışınıń bildiriliwin hám bas ǵápke qatnaslı qanday sorawǵa juwap berip turǵanın anıqlań.

1. Biraq men, zúraátı sen kóp bersin dep, gúlli imkaniyattı tuwdırıp qoyıppan. (Ó.X.) 2. Olar hámme waqta joqarı bilim aladı dep, bizler úmit etetuǵın edik. 3. Ondatra súyrep ketpesin dep, ernektegi qamısqa qaqpandı muqıyatlap baylap qoydı. (K.S.) 4. Bul balanı bizler de shayangá shaqqızıp óltireyik dep, ekewi balanıń awılına baradı. (Q.x.e.) 5. Ókpe-giyne kóbeyer dep, bul saparı Durdana apaydıń gúllerin Húrlimanǵa aytqan da joqpan. (Ó.X.) 6. Eldiń kózine túspeyik dep, olar awıldan tasalanıp koldiń jiyegi menen jorttı. (T.Q.)

101-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Maqset baǵınıńqı ǵáptiń baslawısh hám bayan-lawışınıń astın sıızıp, baǵınıńqı ǵáptiń bayanlawışınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın anıqlań.

1. Ózime kóz ótpesin dep,
Ot tutatqan paxtaǵa.
Muz jarılıp ketpesin dep,
Qaǵıp qoyǵan atlama.
2. Órteń kólge may salıptı,
Ot tezirek óshsin dep.
Qara jerge aw salıptı,
«Quday berse tússin» dep.
3. Jol-jónekey sálem berip ótsem dep,
Qaǵıp kirdim yarım ásir qapısın. (T.J.)
4. Nawqan tuttım, xalqım jipek kiysin dep,
Dos quwanıp, dushpanlarım küysin dep.

Máńgilik baxıttıń jipek bayraǵın,
Tań samalı talwaslanıp súysin dep.

(I.Y.)

102-shınıǵıw. Maqset baǵınıńqılı qospa gáplerdiń irkilis belgisin qoyıp kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gápti bas gápke baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń.

1. Sonda da Fedya jaradarlarǵa járdem beriw ushın ol sanitarlarǵa qosılıp óziniń joldas balaları menen jaradarlarǵa dári-dármaq aparıp bergen. (T.Q.) 2. Keshqurın Tawmurat shaqırıp atır dep pochtaıyon bala keldi. (K.S.) 3. Men sizlerge Volodyanıń tikken teregin kórsetemen dep ğarrı ornınan turdı. (A.Bek.) 4. Sudya onıń paydasına isti sheshiw ushın asxananıń xojayını oǵan sıylıq ákelip berdi. (Q.x.e.) 5. Men, bul bala bir nárseney aytpaqshı shıǵar dep onıń qasına otırdım. (I.Q.)

103-shınıǵıw. Berilgen gáplerden sebep baǵınıńqılı qospa gáplerdi bir bólek, maqset baǵınıńqılı gáplerdi bir bólek kóshirip jazıń. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıp, bir-birinen ózgesheligin túsindir.

1. Men seniń menen ketetuǵın bolǵan soń, atam juwap bermey otırǵan shıǵar. (T.N.) 2. Qasındaǵılar bul háreketimdi sezip qoymasın dep, men sır bermewge tırıstım. (Á.Q.) 3. Atamurat Serjannıń qolın tartıp alıwdı talap etkennen keyin, ol da qalsha qarap qaldı. (T.Q.) 4. Patsha, óziniń eshki qulaǵı tuwralı shashtárezler xalıqqa aytıp qoymawı ushın, basın shawıp taslawǵa buyıradı. (Q.x.e.) 5. Bul balıqlardı ózim aparıp beremen dep, mollanıń kishi balası alıp ketedi. (Q.x.e.) 6. Miynetti jasıńnan súygen soń óziń, jańa ómirge aralastıń, Arıwxan. (Q.Y.)

§24. Shárt baǵınıńqılı qospa gáp

104-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Baǵınıńqı gáp penen bas gáptiń mánilik qatnasına dıqqat etiń hám baǵınıńqı gáptiń bayanlawıshınıń bildiriwin aytıń.

1. Eger de qaynap turǵan kólden júzip ótseń, men saǵan mın attı sıylıqqa beremen. («Aziya xalıqlarınıń ertekleri») 2. Aldımızda japtıń biyik kópiri bolmaǵanda, bálkim, biz oǵan jete almas edik. (Q.D.) 3. Bul princip iske aspaǵansha, jerde ızǵar saqlanbaydı. («E.Q.») 4. Adamnıń kewil sarayı dúziw bolsa, isi rawaj tabadı. (Ó.X.)

Бағынıңқы гáпи бас гáптеги is-hárekettiń isleniw ya islenbew shár-tin bildiretuǵın qospa гáп **shárt baǵынıңqılı qospa гáп** dep ataladı.

Shárt baǵынıңқы гáп **ne qılsa?, ne qılǵanda?, qáytkende?, ne qılmaǵansha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Shárt baǵынıңқы гáпtiń bayanlawıshı tómendegi feyillerden boladı:

1) **-sa/-se** formalı shárt meyilden boladı. Mısalı: Hár brigada-nı sawatlı adamlar **basqarsa**, jumıslar pútkilley basqasha bolar edi. (*X.S.*)

2) orın sepligindegi **-ǵan/-gen** formalı kelbetlik feyil arqalı bildir-iledi: Jumagúl **bolmaǵanda**, búgin men dúzde qalatuǵın edim. (*T.Q.*) Qıyınshılıqlar **saplastırılǵanda**, keyin **shegindirilgende ǵana**, payda bolatuǵın ájayıp isenim sezimi de keledi. (*«E.Q.»*);

3) hal feyildiń **-may/-mey**, **-ǵansha/-genshe** túrлерinen hám **-may/-mey + turıp** kómekshi feyiliniń dizbeklesip keliwinen boladı. Mısalı: Isenim **bolmay**, is ónbes. (*Naql*) Sariev **aralaspaǵansha**, bul kelispewshilik lawlaǵan ottay basılmaytuǵın boldı. (*Q.D.*) Planetanıń erigen yadrosı **bolmay turıp**, magnit maydanınıń dúziliwi múmkin emes. (*«E.Q.»*)

Анлатıw: Shárt baǵынıңqılı qospa гáпtiń mánisi anıq, kúsheytilip aytılganda baǵынıңқы гáпtiń basında **eger, eger de** dánekerleri qollanıladı. Mısalı: **Eger** kimde-kim maǵan dus kelgen oqıwshı bola beredi dep oylasa, ol qátelesedi. (*Sh.A.*) **Eger** Atamurat darǵa bolmaǵanda, meni de bul jaqqa kirgizbeytuǵın edi. (*K.M.*)

105-shınıǵıw. Oqıń. Shárt baǵынıңqılı qospa гáпtiń baǵынıңқы гáпинiń bayan-lawıshınıń qanday feyillerden bolǵanın hám sorawların aytıp beriń.

1. Qay jerde jigerli miynet etip isińnen jaqsı nátiyje shıǵarsań, hámme jaqsı kórip sıylaydı, húrmet etedi. (*X.S.*) 2. Eger búgin jem kelmegende, úyimizdegi napaqamızdı qoyǵa beretuǵın edik. (*Ó.X.*) 3. Házirgi waqıtta siziń xızmet etiwıńizdi xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız. (*X.S.*) 4. Eger qarapayım balta seniń xojalıǵıńdı asıraytuǵın bolsa, onda mınaw baltalar saǵan onnan da kóbirek payda keltiredi. (*L.x.e.*) 5. Birlik bol-may, tirilik bolmas. (*Naql*) 6. Mine, sonıń ushın da geliy bazasında jasalma atmosferanıń optimal variantı tabılmaǵansha, bunnan bılay da izertlewlerdi dawam ettiriw zárúr. (*«E.Q.»*) 7. Jer tegis bolmay, egis bolmaydı.

106-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Shárt baǵınıńqı gáptiń baslawıshı hám bayanlawıshınıń astın sızıń, bayanlawıshtıń bildiriliwin hám bas gápke qatnaslı sorawların anıqlań.

1. Eger kem-kemnen boran údey berse, mómin qoy biysharalar ne qıladı. (*Ó.X.*) 2. Eger balıqları kórinbegende, jurt irkilmes edi. (*T.Q.*) 3. Eń aldı menen adamnıń kewil sarayı dúziw bolsa, isi de ońǵa júredi. (*Ó.X.*) 4. Adam qatnaspay turıp, korabllerdi basqarıw, Veneraǵa barıp túsiw múmkin bolmaydı. (*«E.Q.»*) 5. Birlik bolmasa, tirilik bolmaydı. (*Naqıl*) 6. Eger de brigada aǵzaları oǵan tuwısqanlarsha járdem bermegende, heshqashan da ol jaqsı burawlawshı bolıp jetise almaǵan bolar edi. (*«E.Q.»*) 7. Kósewiń uzın bolsa, qolıń kúymeydi. (*Naqıl.*) 8. Jumagúl bolmaǵanda, búgin men dúzde qalatuǵın edim. (*T.Q.*) 9. Samalǵa qarsı qarasań, betińniń terisin julıp alǵanday ashıydı. (*O.X.*)

107-shunıǵıw. Berilgen baǵınıńqılı qospa gáplerdi oqıń. Olardıń ishinen shárt baǵınıńqılı qospa gáplerdi terip jazıń. Shárt baǵınıńqınıń bayanlawıshınıń hám dánekerleriniń astın sızıp kórsetiń hám shárt meyilden bolǵan bayanlawıshlardıń neshinshi betlerde qollanılıp turǵanın aytıń.

1. Dushpan bizdi joq etiwdi tilese,
Biz de qáhárlenip qabaq úyemiz. (*L.K.*)

2. Eger men júdá keshiksem, barlı-joqlı qılıp shóp-shardan waqtı-waqtı tasla. (*Ó.X.*) 3. Bult barǵan sayın qublaǵa serpilip, mayda silpi qaldırıp baratır. (*Sh.S.*) 4. Sın dúzelmey, min dúzelmes. (*Naqıl*) 5. Muratov awzın jasqamay-aq, esen sózin aytıp bolıp ornınan túrgeldi. (*Ó.X.*) 6. Tóresh awıldan kelmey, onıń anası hesh uyqılamaytuǵın edi. (*N.D.*) 7. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh nárese ayta almayman. (*X.S.*) 8. Biybi-gúl kórinbey ketkenshe, ol izinen tigilip qarap turdı. (*«A.»*) 9. Qolı perde sımalarına jaqınlassa boldı, duwtardıń ózi shertilip atırǵanday boladı. (*Ó.X.*)

§25. Qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp

Jay gápleriniń mánisi bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gápke **qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Qarsılas baǵınıńqı gápler **ne qılsa da?, qáytse de?, ne qılǵan menen?, qáytken menen?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Бағынıңқы гáптiң байанлаwıшлары, кóбинесе тóмендеgi сóзлерден болadı:

a) shárt meyildiń **-sa/-se** qosımtasınan keyin janapaylıq xızmet-tegi **da, de** kómekshi sóziniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Jumagúl jıllı sózge **jadırasa da**, Shernazardıń júzi solıńqı edi. (Ó.A.) Gül **solsa da**, kewiller solmas. (I.Y);

b) **-ğan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **menen** tirkewishi hám qarsılaslıq máni beriwshi **bolmasa** sóziniń dizbeklesip keliwinen boladı: Olar **ketken menen**, top buzılmadı. Murat shayıq Mamannıń aqılına, danalıǵına, jasınan **isengen menen**, bunday shápiк tapqır-lıǵına isenimi kem edi. (T.Q.);

d) barıs seplik qosımtalı kelbetlik feyil hám atawısh feyilge **qaramastan** tirkewishiniń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Adam-lar qansha ústemlik hámir menen **topılıp kiyatırǵanına qaramastan**, olardıń gáp tıńlap irkilgenine Esengeldi júregin bastı. (T.Q.) Quyash qanshelli **kúydiriwine qaramastan**, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik. («E.Q».)

Ańlatıw. Shárt meyilden keyin **da, de** kómekshi sózleri dizbekle-sip kelgen menen, barlıq jaǵdayda qarsılaslıq máni ańlata bermeydi. Mısalı: Tosınnan iyt **úrse de**, ol shorship ketedi. (B.B.) Bul gáp sebep mánisinde baylanısıp kelgen, **onıń shorship ketiwine tosınnan iytıń úriwi sebepshi**, sorawı — **ne qılsa da?**

108-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qarsılas baǵınıңқы gáplerdeń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sızıń. Baǵınıңқы gáptiń bas gáp penen qanday sózlerdeń járdemi arqalı baylanısqańın túsindirıń.

1. Qıs qanday qattı kelse de, olardıń ekewi de qoralarınan qoy júdetip suwıqqa asha tuyaқ bermeydi. (Ó.X.) 2. Birneshe ret qala jaqqa qayta-qayta qaray tınıshsızlansaq ta, keletuǵın adamlardan xabar bolmadı. (M.D.) 3. Avgust ayınıń bas gezi bolǵanı menen, kún ele ıssı. (Ó.X.) 4. Kóp adamnıń eńsesine mingen tas janın mújigen jegi bolıwına qara-mastan, jıllar boylap qonısı payanlamaǵan xalıq ushın úlken úmit qurılısı boldı. (T.K.) 5. Baymurat tek qońsılardıń úyine kirip shıqqanı bolmasa, ol hesh jaqqa shıqqadı. (J.Sap.) 6. Sesi qansha halsız shıqqan menen, Temirxan ata onıń pikiriniń hámмесine túsindi. (T.Q.) 7. Ol ákesi jaqqa baraman dep qansha talpınsa da, onı heshkim jibermedi. (T.X.)

109-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına qarsılas máni jasawshı kómekshi sózlerdiń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptin bas gápke qatnaslı sorawların aytıń.

1. Bunı maman balıqshılar sezse ... olar qoldıń qısqaılıǵın bildirgisi kelmedi. 2. Mátniyaz keshte kelip jatqanı ... otawdıń ráhátin Ájiniyaz kórip júr. (K.S.) 3. Petka qansha sır bergisi kelmegen ... bári maǵan málim. (Sh. S.) 4. Kesh bolıwına ..., hawa qapırıq tarttı. 5. Tósengenleri shiy, shıpta, jambaslaǵanları ishi sholanga tolı teri kópshikler bolıwına ..., qostıń ishi oǵada kewilli edi. (T.Q.) 6. Qızlar qarsı bolsa ... olar tınlamadı. («Á.j.») 7. Kún ashılayın degen..., samal áneyi emes edi. (A.Á.)

110-shınıǵıw. Ózlerińiz oyınıızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan shárt hám qarsılas baǵınıńqılı qospa gáptiń bildiriliwiniń hárbir túrine bir mısaldan gáp tawıp jazıń hám olardı gáp aǵzalarına tallań.

BAǴINIŃQILI QOSPA GÁPLERDI TÁKIRARLAW BOYINSHA SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qanday gápler baǵınıńqı qospa gáp dep ataladı? Onıń dizbekli qospa gápten ayırmashılıǵın aytıń.
2. Baǵınıńqılı qospa gáp ne ushın bas hám baǵınıńqı gáp bolıp bólinedi?
3. Baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısadı? Atap aytıń.
4. Baǵınıńqı gáptiń xızmeti hám mánisine qaray neshe túrge bólinedi?
5. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń qaǵıydasın aytıń hám onıń qaysı túrleri qatnaslıq sózler arqalı dúziledi?

111-shınıǵıw. 1-tapsırma. Gáplerdi oqıń. Ondaǵı baǵınıńqı hám bas gáplerdi anıqlań. Baǵınıńqı gáp penen bas gáp qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin túsindirıń.

1. Jer silkinip aspan astı qanshelli shayqatılsa, átiraptı duman sonshelli dárejede qaplap aldı. (M.Dáribaev). 2. Qaysı jer ıq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.). 3. Iyne qayda bolsa, sabaq ta sonda (naqıl). 3. Asaw Araldıń minezi qanday ójet bolsa, qoynındaǵı balıqlarınıń óris ózgertiwi de sonday qubılmalı (K.Sultanov). 4. Úmit qansha joqarı bolsa, adam da sonsha dárejede rawajlanadı. (J.Bazarbaev). 5. Daraqqa qansha mol jemis pitse, shaqaları sonsha tómén iyiledi. (naqıl). 6. Adam had-

al miyneti menen tábiyatqa qanshama gózzallıq bağısh etse, gózzal tábiyat ta adamğa sonshama yosh, ilham, gózzal ómir bağısh etedi. (J.Ay-murzaev). 7. Áwelgi kúnleri Ismayıl qay jerde bolsa, Nursulıw da sol jerden tabılıp júrdi. (M.Nızanov). 8. Kim tek haqıyqatlıq tárepinde bolıp, jaqsılarga isense, sır saqlay bilse, hesh kimnen dámelenbese, ósekler menen shuğıllanbasa, tek hadal miyneti menen hadallıqta jasasa, ol hesh kimnen, hátteki Táńritaalanıń ózinen de seskenbey jasay aladı. (T.Q.).

112-shınıǵıw. 2-tapsırma. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gápti bas gáp penen baylanıstırıwshı qurallardıń astın sıızıp anıqlań hám olardıń baǵınıńqı gáptiń qayısı túri ekenin aytıń.

1. Siz qalay ómir súr deseńiz, solay ómir súrgim keledi. (T.Q.). 2. Qayta qay jerde qıyınshılıq bolsa, sol jerge barıp islew qızıqlı emes pe? (I.Q.). 3. Adasıma juwaplar qaytarıw ústinde qansha kóp oylansam, sonsha janım egewlenedi. (T.Q.). 4. Kim jerge qansha hadal xızmet etse, sol jer de oǵan hadal xızmet etedi. (T.Q.). 5. Adam qay jerde bolsa, onıń mehir muhabbatı, watan saǵınıshı da sol jerde boladı. (A.Paxrat-dinov). 6. Qaysı insan bul dúnyanıń sırları hám óz doslarınıń minez-qulıqları jóninde qansha sayız túsinikke iye bolsa, ol sonsha dárejede gúmanshıl. (T.Q.). 7. Men siz benen qanshelli jaqın islessem, sonshelli ómirge degen súyispenshiligim artadı. (M.Nızanov).

113-shınıǵıw. 3-tapsırma. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına bas gáplerdegi qollanılmaǵan qatnaslıq sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń bas gápti sıpatlaw mánilerin túsendiriń.

1. İnsan ózligin seziniپ, ózin qanshelli túsine baslaǵan sayın, kúndelikli jiberetuǵın qáteleri azaya beredi. (T.Q.) 2. Atlar qansha kóp bolsa, shabandozlar da ... kóp edi. (Sh.Seytov.). 3. Ańshılar qanshelli kiyikti quwsa, kiyik ... qashıwın tezletti. (T.Q.). 4. Kimde júrek kúshli bolsa, ... qol da kúshli boladı. 5. Men endi ózimdi qansha baxıtlı sezsem, ol ózin ... zor baxıtlı sezedi. 6. Eger kimde-kim ilim hám óner jolı menen ullı adamlardıń ónerin úyrense, ... qádiri barlıq jerde joqarı boladı. («Atalar sózi»).

114-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramındaǵı bas gáp xızmetindegi siltew almasıǵın túsendirip kelgen baǵınıńqı gáptiń hárbir túrine bir-bir gápten bes gáp tawıp jazıń.

BAĞINIŇQILI QOSPA GÁPLER BOYINSHA TEST SORAWLARI

Berilgen gáptiň qatnasliq sözli bağıniŇqılı qospa gáptiň qaysı túri ekenin anıqlaň.

Kim jerge hadal miynet etse, sol jer de oğan hadal xızmet etedi. (T.Q.).

- A. Bayanlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- B. Toliqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- C. Pısıqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- D. Baslawış bağıniŇqılı qospa gáp

Qatnasliq sözli bağıniŇqılı qospa gáptiň qaysı túri ekenin tabıň.

2. Qaysı jer ıq bolsa, sol jerge úrgin qar úyiledi. (Ó.X.).

- A. Baslawış bağıniŇqılı qospa gáp
- B. Bayanlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- C. Toliqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- D. Pısıqlawış bağıniŇqılı qospa gáp

Qatnasliq bağıniŇqılı qospa gáptiň qaysı túri ekenin sheshiň.

3. Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, mádeniyat ta sonday kerek. (X.S).

- A. Toliqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- B. Anıqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- C. Bayanlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- D. Pısıqlawış bağıniŇqılı qospa gáp

Qatnasliq sözli bağıniŇqılı qospa gáptiň qaysı túri ekenin anıqlaň.

4. Kimge ata-anası ırazı bolsa, oğan quday ırazı (T.Q.).

- A. Baslawış bağıniŇqılı qospa gáp
- B. Bayanlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- C. Anıqlawış bağıniŇqılı qospa gáp
- D. Toliqlawış bağıniŇqılı qospa gáp

Pısıqlawış bağıniŇqılı qospa gáptiň qaysı túri ekenin anıqlaň.

5. Ülken ala kózleri ústi-üstine jıplıqlap, ájim basqan betlerde quwanış payda boldı. (J.Sap).

- A. Waqıt bağıniŇqılı qospa gáp
- B. Sın bağıniŇqılı qospa gáp
- C. Sebep bağıniŇqılı qospa gáp
- D. Shárt bağıniŇqılı qospa gáp

6. Eger bizlerdiň ashqan jaňalığımız jerge apatshılıq keltiretuğın bolsa, on-day jağdayda biz jerge heshqanday zıyan keltirmewge ant etemiz. (Sh.A.).

- A. Orın baǵınıńqılı qospa gáp
- B. Qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp
- C. Shárt baǵınıńqılı qospa gáp
- D. Maqset baǵınıńqılı qospa gáp

7. Siz meniń atamnıń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, sonıń ushın men sizdi ózimniń ákemdey kóremen. (B.B.).

- A. Salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáp
- B. Sebep baǵınıńqılı qospa gáp
- C. Sın baǵınıńqılı qospa gáp
- D. Qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp

8. Gúz máwsimi baslanıp dáryanıń suwı tartılǵan soń, kólge quyıp turǵan ózektiń saǵası kesilip edi, balıqlar atawlap qaldı. (K.S.).

- A. Kóp baǵınıńqılı qospa gáp
- B. Teń baǵınıńqılı qospa gáp
- C. Aralas baǵınıńqılı qospa gáp
- D. Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp

KÓP BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER

Quramında eki yamasa birneshe baǵınıńqı gápi bar qospa gápke **kóp baǵınıńqılı qospa gáp** delinedi.

Kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı gápleri bas gápke eki túrli jol menen baylanıadı. Olardıń geyparaları bir-birine gárezsiz, tikkeley bas gáp penen baylanıadı da, al ekinshi birewleri bir-birine gárezli bolıp, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanıadı. Olar usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray teń baǵınıńqılı qospa gáp hám izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi.

§26. Teń baǵınıńqılı qospa gáp

115-shınıǵıw. Berilgen baǵınıńqılı qospa gáplerdi oqıń. Olardıń neshe gápten dúzilgenine dıqqat etiń. Bundaǵı bas hám baǵınıńqı gáplerdi aytıń.

1. Jolbarıs qanshelli uzaqlasqan sayın, qanshelli onıń qamıslardı jarıp baratırǵan tasırılısı semgen sayın, ol da sonshelli quwandı. 2. Ele báhár-diń ushlıǵı kórinbese de, quyashtıń jaǵımtallı shuwaǵı menen jer beti

puwlasqanday bolıp, tónbektey shókken tońlar kem-kemnen mumday jibisti. 3. Sahipjamal arı-beri júrgenshe, kún kóterilip, duman tarqap ketti. (L.X.). 4. Záripbay shıǵıp ketken soń, Jumagúl qaytadan turıp, ol anası jatırǵan as úyge kirdi. (T.Q.) 5. Qarshıǵa kelgennen keyin, olar da islep atırǵan jumısların toqtatıp, hámmesi gúrrińlesip, shay iship aldı. (J.S.).

Bagınıńqı gápleri bir-birine gárezsiz, tikkeley bas gápke baylanısqan qospa gápke teń bağınańqılı qospa gáp delinedi.

Mısalı: Tal shaqaları bórtik shıǵarıp, kók maysalar shıǵıp, ğiya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı. (J.S.).

Bul kóp bağınańqılı qospa gáptiń bağınańqı gápleri bir-birine gárezsiz, bas gápke tikkeley baylanısıp kelgen. Olardı tómendegishe keste túrinde kórsetiwge boladı:

1. Tal shaqaları bórtik shıǵarıp, ğiya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı.

Kók maysalar shıǵıp, ğiya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı.

116-shınıǵıw. Gáplerdi oqır. Olardıń bağınańqı gápleriniń neshe gápten dúzilgenin hám bas gápke qatnaslı qanday mánide qollanılıp turǵanın aytıp berin.

1. Nar qamıslardıń úpildirigi qońızday dızıldap, quw japıraqları qaltırıp shuwlasıp, koldiń ishi arpalısıp jawdıń súrenindey qulaqqa qáweterli esitiler edi. 2. Otırspa tarqap, hámme atlanarda, Esengeldi biy irkilip, Sultanbay jekke qaldı. (K.S.). 3. Hawa rayı jıllı bolǵan soń, jer kúnnen náhár alıp, tamırlar menen japıraqlar qaytadan pashalap shıǵıp, geybir tıqır bolıp qalǵan góne túbirlerge de jan enip qıltıyıp tur edi. (Ó.X.). 4. Ol ashlıqqa qansha shıdasa da, shólge shıday almay, tańlayları kewip, aynalıp kelip qumnıń suwıq jerine kelip awzın basa beredi. (A.B.) 5. Aytbay jolǵa shıqqanda juldızlar jımırnasıp, tún qarańǵısı qoyıwlanıp turǵan máhál edi. (S.Q.).

6. Jaǵıslar boyında shókken nar usap,
 Ízılǵan namań qıylı qal qusap,
 Bastı bılǵaǵanıń qaldı alıslap,
 Men ańlaǵan sırıń basım, torańǵıl.

(T.S.).

117-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáplerdiń astın sıızıp, olardıń qaysısı birgelkili kóp baǵınıńqı, qaysısı hár túrli (birgelkisiz) kóp baǵınıńqı ekenin hám bas gápti qanday mánide sıpatlap kelgenin túsindirıń.

1. Ul-qızıń el súygen azamat bolsa,
Júreginde aqıl-parasat bolsa,
Mudam jaqsı menen jámáát bolsa,
Ata bolǵanıńa ármanıń bar ma.

(T.S.).

2. Zulım patsha márdikargá alǵan soń,
Basımızǵa bunday bále salǵan soń,
Jaslayımnan bul bálege qalǵan soń,
Márdikargá keter boldım, yaranlar.

(M.D.)

3. Kempir bunı jaqsı kórmegen menen, basqa qarasatuǵın qáwenderi bolmaǵanlıqtan, ol Erjannıń aytqanına kóndi. (M.D.). 4. Oylaǵanları natıwrı bolıp shıqqan soń, úki kózli kelinshek uyalıp, ol Periyzanı shaqırıp alıp óz gúnasın jaqsılıq islep ótegisi keldi. (Ó.A.). 5. Dospan jańa beske shıqqanda, elge tırıspay awırıwı jayılp, anası qazalandı. (T.Q.).

118-shınıǵıw. Tekstten tań baǵınıńqılı qospa gáplerdi tawıp kóshirip jazıń. Hárbir baǵınıńqı gáptiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sıızıń. Bayanlawısh-larınıń qanday feyiller arqalı bildirilgenligin aytıń.

Shıǵıstan saz berip aǵara baslaǵan tań sáwlesi ján-jaqtı nurlandırıp, jerdi maqpal túsli túrge dóndirmekte. Kóktegi jımınlasqan kóp juldızlar túni menen seyil etip sharshaǵanday, olar sáharge jaqın serpile baslap, átirapqa ájayıp tınıshlıq shókken. Heshqanday háreket joq sıyaqlı. Hátteki, aralıqta jılıp júrgen kúshsiz jeldiń ebindey aǵımı da sezilmeydi. Qır átirap kem-kemnen jaqtılanıp jasıl lipasına bólengen lalazar jerler qulpırıp, onıń tań qalarlıq tábiyǵıy sáni ashıldı. Awıl ishi oyanıp, jańa tuwǵan miynet kúniniń janlı háreketi baslandı. Qoradaǵı mallar móniresip, ketektegi qorazlar shaqıra basladı. Usı waqta joldıń qubla túbindegi baǵlı jaydıń esigi ashılıp, ishinen uzın boyılı, qıpsha belli qız shıqtı. Ol qız hádemey paxta atızına jetip kelip, qolındaǵı qap-qanarın atız basına qoydı da, eki jeńin shıǵanaǵına shekem túrinip iske kiristi.

Siziń atız basına erte kelip, terimge tań sáharden túsip, álleqashan bir qanardı toltırıp shel basına shıǵarıp qoyǵan dáslepki jeńisińizdi kórip,

bizler kútá uyalıp qaldıq. Hár qanadan terip alğan paxtama qolım tolıp, kózlerim shayday ashılıp, kewlim shad bolmaqta. (A.Bek.).

Ele báhardıń ushlığı kórinbese de, quyashtıń jaǵımtallı shuwaǵı menen jer beti puwlasqanday bolıp, tónbektey shókken tońlar kem-kemnen mumday jibisti. (Ó.X.) Qońıratlılar Kók ózekke taqalǵanda ǵaz qatar gezelerden mıtlıqlar atılıp, xan láshkeriniń aldınǵılarınan birazı oqtan ushtı. Eger ózimiz sapta tura almasaq, alǵa qoyǵan qádemimizdi bekkemleytuǵın izimizde adamımız bolmasa, onda Aytjan túsken jolǵa tusemiz. (T.Q.).

§27. Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp

Baǵınıńqı gápleri bir-birine gárezli, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanısqan qospa gápke izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp deymiz.

Mısalı: Quyashtıń júzi jıltıraǵan menen, jawǵan qar erimey, qaqaman suwıq baslanıp ketti (T.Q.).

Bul kóp baǵınıńqılı qospa gáptegi dáslepki baǵınıńqı gáp (Quyashtıń júzi jıltıraǵan menen) bas gápke tikkeley qatnaslı emes, ol ekinshi baǵınıńqı gáp penen (jawǵan qar erimey) qarama-qarsı mánide baylanıp, sol ekinshi gáp arqalı bas gápke baylanıadı.

Izbe-iz kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı gápleriniń bas gáp penen baylanısıw kestesi tómendegishe: Jerdiń tońı ketip, báhár jaqınlaǵanda, Turımbet Jumashbayǵa bardı (N.D.)

BAǒ. GÁP

BAǒ. GÁP

BAS. GÁP

119-shınıǵıw. Oqıń. Izbe-iz kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı gápleriniń bir-birine qatnaslı qanday mánide ekenligin hám sorawların aytıp beriń.

1. Sol kúni kún batıp, jaǵadaǵı jigildiklerdiń uzın kóleńkesi suw betinen serpilgende, qubladaǵı awıldıń balaların baslap Orınbay jetip keldi. (U.P.)
2. Uzın boylısı jerden bir nárseni alajaq bolıp eńkeye bergende, Qalıy jetip kelip belin siltegeni sol, ol heshteńeni ala almay patıraqlap zıp berdi (T.Q.).
3. Men, ózim iske qolım tiyip, ol kewildegidey pitse, baladay quwanaman (Ó.X.)
4. Bular alǵa ilgerilegen sayın, aldınan ızǵırıp esken jaǵımsız samal ızıldısın kúsheytıp, kóp-kómbek qulpırǵan ósimliklerdiń túsı ózgere basladı (J.S.).
5. Olar tarqasıp, Serimbet Palwannıń janına

kelgende, shákirt júzi tómén edi (*W.A.*) 6. Bizler bul jerge qozılatıw jumısı tamam bolǵannan soń, qozılar qatayıp, qoylar kógin algannan keyin kelemiz (*J.M.*).

120-shınıǵıw. Izbe-iz baǵınıńqı gáplerdiń baslawısh hám bayanlawıshlarınń astın tallaw úlğisi boyınsha sızıń. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınń qanday sózlerden bolǵanın hám olardıń bas gáp penen qalay baylanısp turǵanın aytıń.

1. Álleqashan-aq qarlar erip, jerler qurǵaqlanıp, báhár iyisi ańqıp tur.
2. Jerdiń tońı ketip, báhár jaqınlaǵanda, Turımbet Jumash bayǵa bardı. (*T.Q.*). 3. Quyash batıp, átirap gewgimlene túsken gezde, terimshiler qabıl etiw punktine kúni menen tergen paxtaların tapsırıwǵa alıp kelip atır.
4. Qara úydiń shańaraǵınan gidiman tas túsip, hámme jaq quwsırılǵanday, úydiń hawası taraydı, demler qısıldı. (*T.Q.*). 5. Qansha shamal esip, qar borasınlasa da, ol mıńq eter emes. 6. Geyde kúnniń nurı tósın qıtıqlaǵanday, qara bult oynap shıǵıp jılıssa, shaqmaq shaqqanday, álem júzi jarq ete qaladı. (*K.S.*). 7. Eger samal qattı turıp, suwıq hawıjlense, Asqar lappa úyin oylaydı. (*Ó.X.*).

121-shınıǵıw. Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń teń baǵınıńqılı túrlerin bir bólek, izbe-iz baǵınıńqılı túrlerin bir bólek kóshirip jazıń. Olardıń baǵınıńqı gápleriniń bas gápti qanday mánide sıpatlap turǵanın túsindirıń.

1. Jas úlken sóylep otırǵan soń Aytbay iybe saqlap, ol tómén qaraǵan qáddinde otıra berdi. (*T.Q.*). 2. Tańnıń qarańǵılıǵı serpilip, juldızlar siyreksep, kún shıǵar bet aq tańlaqqa aylana basladı. (*S.A.*). 3. Aymereke bunı yadınan shıǵarǵannan keyin, Miyrigúl otırǵan ornınan turıp, ol ottı qaǵıstırıp yarım dástege jaqın aqbas tasladı. (*M.D.*). 4. Aydana Moskvadan alıp kelgen xalatın kiyip, ol xızmet etiwge shıqqan waqıtta, hámme duw qol shappatlap jiberdi. (*Ó.X.*) 5. Hárkim óz kún kórisine, mashqalasına jeterlik dárejede iye bolsa, onnan zıyatın talap qılmasın, óytkeni talaptıń shegi joq. (*Aristotel*).

122-shınıǵıw. Teń baǵınıńqılı qospa gápke 2 gáp, izbe-iz baǵınıńqılıǵa 2 gáp tawıp jazıń. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshlarınń qanday sózlerden bolǵanın hám bas gápke qatnaslı sorawların aytıp berıń.

123-shınıǵıw. «Kitap—bilim bulaǵı», «Kitap—maǵan eń jaqın keñesshi hám dos», «Miynet adamǵa abıray, ataq hám dańq áperedi» degen temalardıń birin tańlap, awızsha qısqasha sóylep berıń.

DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLER

§28. Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniq

124-shınıǵıw. Berilgen qospa gáplerge dıqqat awdarıń. Olardıń qaysısı intonaciya, qaysısı dizbekli dánekerler, qaysısı baǵındırıwshı dánekerler arqalı baylanısqań anıqlań.

1. Shaqalar qıymıldamaydı, japıraqlar sıdırlamaydı. 2. Shaqalar qıymıldamaydı hám japıraqlar sıdırlamaydı. 3. Jerler kókledi, átirap kók lipasqa bólendi. 4. Jerler kókledi hám átirap kók lipasqa bólendi. 5. Jerler kóklegenlikten, átirap kók lipasqa bólendi. 6. Jerler kókledi, sonlıqtan átirap kók lipasqa bólendi.

Quramındaǵı jay gápleri dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqa qospa gápke **dánekersiz qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnaslarına qaray **dánekersiz mezgilles, dánekersiz qarsılas, dánekersiz sebep-nátiye, dánekersiz túsindirmeli qospa gáp** bolıp 4 túрге bólinedi.

125-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bir-biri menen qalay baylanıp kelgenin hám jay gápler arasındaǵı mánilik qatnasların anıqlań.

Jańa ay jadrap kóp turmadı, ol álleqashan batıp ketken. Girbińsiz kókke úmit ushqınlarındaı juldızlar ǵana jıltıraydı, sholaq qumlar shókken botaday qarawıtıp kórinedi. Ya jortqan ańnıń qorsıldıı esitilmeydi, ya ushqan qus qanatlarınń sıpsıńı esitilmeydi. Bunnan sál ǵana burın názik ayaqlarındaǵı qasań gewishtiń sıpıldıı esitiler edi, házir ol da tınǵan. Pitegene salqın tartqan qum kúndizgideı ayaqtı kúydire bermes edi, onıń üstine súrniktirer shónge de joq. (*Sh.S.*)

126-shınıǵıw. Qospa gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawıshlarınń astın sızıp, olardıń qospa gáptiń qaysı túri ekenin hám bir-birinen ózgesheligin túsindirin.

1. Eger Shelpekliniń átirapına mańlayǵa ursa belgisiz qarańǵı tünde kelseńiz, kóz aldınızda úsh-qıyır joq aq saǵım oynaydı. 2. Qansha jol

jürseñ de, sheksiz dala jetkermey zımıray beredi. 3. Qıstıñ kúni Shelpekli birde qar jamıladı, birde arqadan esken úskirik jaǵımsız samaldıń mákanı boladı. 4. Sávır samalı esiwden, sheleklep nóser quyadı. 5. Bul átirapqa jaqınlasqan bult asıqpay-albıramay tas tóbeńde gezip júredi, áyne sáti túsken waqıtta ayamay-awımay sel bolıp quyadı. (Ó.X.)

DÁNEKERSİZ QOSPA GÁPTIŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERİ

§ 29. Dánekersiz mezgilles qospa gáp

Quramındaǵı jay gápleriniń is-háreket, waqıyalarınń bir-birine ıńǵaylas, mezgilleslikti bildiretuǵın qospa gápke **dánekersiz mezgilles qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz mezgilles qospa gáptiń is-háreket, waqıyalarınń isleniwi mánilik jaqtan **bir waqıtlı** hám **izbe-izli** qatnaslardı bildiredi. Mısalı: 1. Aspandı qalıń qara bult qapladı, qattı samal esip tur. (B.B.) 2. Samaldıń órindegi qara bult siyrekledi, onıń ornına aq bult kórindi.

Bunda 1-gápтеgi is-háreket, waqıya mánilik jaqtan bir waqıtta islengen, 2-gápтеgi is-háreket izbe-iz islengen waqıyanı bildiredi.

127-shınıǵıw. Oqıń. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnaslarına dıqqat etip, olardıń is-háreket waqıyalarınń mánilerin anıqlań.

1. Gúz keldi, kók shópler sargılt túske endi. 2. Kemeler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı, bular da katerden tústi. (Ó.A.) 3. Kókте, kóz ilmes bálentlikte poshsha torǵaylar juǵırlasadı, taw-taslardıń panasında keklikler sayraydı. (A.Y.) 4. Aradan azıraq waqıt ótti, Gúlziyra menen Áwezmu-rat ishke kirip keldi. (A.B.) 5. Qıstıń qáhárli kúnleri de ótti, jarqıraǵan jazdıń ayı jáne keldi. (J.S.)

128-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń dánekersiz mezgilles qospa gáptiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Gúljamalǵa sol kóldi kórip qaytıwǵa usınıs etip edim, ol birden kelisim bere qoydı. (A.Á) 2. Ilashıqtaǵı digirman sestı tındı, Gúlziyra kórindi. 3. Tórtkúl aspanında juldızlar jaynaydı, ay kúlip tur. 4. Topıraq

tasıla berdi, jap qazıla berdi. (Ó.X.) 5. Polat jasawıldıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı. (T.Q.)

129-shúnıǵıw. Berilgen gáplerdiń qaysısı bir waqıtlı, qaysısı izbe-izli mezgilles qospa gáp ekenin, harqaysısın bólek terip jazıń. olardıń jay gápleriniń baslawısh hám bayanlawıshlarınıń astın sızıń.

1. Elimizdiń ekonomikalıq potenciyalı ádewir kóbeydi, xalıqtıń turmıs dárejesi ádewir artıp atır. («E.Q.») 2. Bunnan keyin Murat penen Asqar vertoletti uzatıp salıp, ekewi izli-izinen úyge kirdi. (Ó.X.). 3. Kempir apam meni qushaqladı, onnan keyin kelgen jas qız ádewir waqıtqa shekem meni bawırına basıp turdı. 4. Taza suw sıdırlaydı, taza suw sarqırıp aǵadı. 5. Taza suw ol qosıqlardı toǵaylarǵa, qırlar menen egisliklerge alıp ketedi, onnan keyin arı teńizge qaray súyreydi. (S.K.).

§30. Dánekersiz qarsılas qospa gáp

130-shúnıǵıw. Gáplerdi oqıp, olardıń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik qatnasına qaray qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Ol burın bay edi, balalarınıń biydáwletliginen baylıǵı qurıp qaldı. (Q.x.e.) 2. Sóytip onı uslaw ushın arnawlı adam jiberip edi, ol izlep-izlep tappay qayıp keldi. (Ó.X.) 3. Batır qarındasınıń sózine inanıp ayaq-qolın baylap edi, qızdıń bir shirengenine shıdamay arqan pıt-shıt boldı. (Q.x.e.) 4. Altaw ala bolsa awızdaǵını aldırar, tórtew túwel bolsa tóbedegini túsirer. 5. Oqıǵan ozar, oqımaǵan tozar. (Q.n.m.)

Quramındaǵı jay gápleri mánilik jaqtan bir-birine qarama-qarsı bolǵan qospa gápke **dánekersiz qarsılas qospa gáp** dep ataladı.

Dánekersiz qarsılas qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasındaǵı qarama-qarsı mániler tómendegishe bildiriledi:

1. Birinshi jay gápten anılasılǵan mazmunǵa ekinshi jay gáptiń mazmunı qarama-qarsı keledi: Bunı kórgen Dármenbay juwırıp kele sala tastı qozǵaltpaqshı bolıp edi, Awezov onıń aldın aldı. (T.Q.)

2. Hárbir jay gápte antonim sózler qollanılıp qarama-qarsı máni anılatıladı: 1. Bizler **alǵa** júrip kettik, olar **keyin** qayttı. (Sh.S.)

2. **Dushpan** kúldirip aytadı, **dos** jılatıp aytadı. (Naql).

3. Jay gápleriniń bayanlawıshlarınıń biri bolımlı, ekinshisi bolımsız formada keliwi arqalı qarsılaslıq máni bildiriledi: 1. Amanlıq ári-beri **tıńlap bağıp edi**, olardıń tiykarǵı maqsetke oralatuǵın túri **bolmadı**. 2. Bunı esitip qudaydan talay-talay tilek **tilegenmen**, heshqaysısı **qabil bolmadı**. (*T. Q.*)

131-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń qarsılaslıq máni bildiriw ózgesheliklerin anıqlań.

1. Ol qısılmastan jataq jayına aqsha tóleytuǵının túsindirmekshi bolıp edi, kempir onı sóyletpedi. (*L. T.*) 2. Eki aǵası kishkene inisin quwıp ketedi, bala jetkermeydi. (*Q.x.e.*) 3. Olarǵa zaldaǵılardıń ayırımları kúldi, ayırımları ayap qala berdi. 4. Ári-beri táwelle etip edim, biziń awılǵa barǵısı kelmedi. (*Ǵ. S.*) 5. Bul sózge birazlar ashıwlandı, birazlar quwandı. (*S. Arıs*)

132-shınıǵıw. Dáslep dánekersiz mezgilles qospa gáplerdi, onnan keyin qarsılas qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Hárqaysısının mánilerin túsindirín.

1. Ol joldaslarına bir nárselerdi aytıp baqıradı, joldasları oǵan qaramaydı. (*A. W.*) 2. Qápelimde awıldın iyterli shabalanıp úrdi, úyler azan-qazan boldı. (*K. S.*) 3. Sen qozǵalmay tınısh otır, men házir janıńa baraman. 4. Onıń diywalları emal aralas aq boyaw menen boyalǵan, onda plakatlar qıstırıwlı tur. (*L. K. M. R.*) 5. Uzaqta hesh nárse, heshqanday qubılıs kózine túspeydi, hesh nárse esitilmedi. 6. Jaqsılıq degen jolda tasırayıp jatatuǵın nárse emes, adam adamnan úyrenip, uǵıp alatuǵın bir sharapatlı qásiyet bul! (*Sh. A.*) 7. Dos sırtınan maqtaydı, dushpan kózińshe maqtaydı.

§ 31. Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp

Quramındaǵı jay gápleri biri ekinshisiniń sebep ya nátıyjesin bildiretuǵın qospa gáptiń túrine **dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń orın tártibi mánilik qatnasına qaray eki túrli ózgeshelikke iye boladı. Olardıń biri sebep-nátıyje, al ekinshisi nátıyje-sebep mánilerinde keledi. Sebep-nátıyje qospa gáptiń sebep yamasa nátıyje bildiriwshi

jay gápiniń qaysısınıń burın ya soń kelgenligi olardıń máni hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray anıqlanadı.

1. Sebep-nátiyje qospa gápte sebepti bildiriwshi jay gáp burın, nátiyje bildiriwshi jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda eki jay gáp-tiń arası útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: **Aq jawın sebelep jawdı da turdı**, jer iylengen batpaqqa aylandı. (*S.Aris*)

2. Nátiyjeni bildiriwshi jay gáp burın, sebep mánili jay gáp soń keledi. Bunday jaǵdayda jay gáplerdiń arası útir, qos noqat yamasa sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Kóp keshige beriwge bolmaydı, shayıq kelgen bolsa ján-jaqqa adam jiberip izletedi. (*T.Q.*) Olar qorǵannan dalaǵa shıǵıwǵa erise almadı—dushpan óziniń qorǵanıw halqasın biriktirip qoyǵan edi. (*S.Sm.*)

133-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Sebep-nátiyje qospa gáptiń jay gápleriniń qaysısı sebepti, qaysısı nátiyjeni bildirip kelgenin anıqlań.

1. Ógiz jániwardıń ayaǵın bir nárese shawıp ketken, qan sorǵalap tur. (*Q.D.*) 2. Bizler soraqan kóp aqshanı beriw múmkinshiligi joq edi, basqa jerlerde de úlken-úlken qurılıslar islenip atırǵan edi. (*T.N.*) 3. Hámme-siniń sharshaǵanı jekke ketken soń bilindi, jollar ónbey qaldı. (*S.A.*) 4. Kún ayaz edi, qozılar shóptiń ústinde qalshıldap jatır. (*T.Q.*) 5. Avto-bustıń kelmegenine kóp waqıt bolǵan bolsa kerek, kútiwshiler nayatıy kóp eken. (*G.T.*) 6. Men keshikpeymen, meniń familiyam alfavit boyınsha eń aqırında (*S.S.*) 7. Biraq sonnan beri ata-ana qızınıń táǵdiri tuwralı qaytıp sóylespedi, bul sóz umıt bolıp ketken edi. (*T.Q.*) 8. Siz meniń atamnıń qolınan kóp duz ishken adam ekinsiz, men sizdi ózimniń atamday kóremen. (*B.B.*)

134-shunıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen dánekersiz sebep-nátiyje qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Olardıń hárbir jay gápiniń bas aǵzalarınıń tallaw úlgisi boyınsha astın sızın hám sol gáplerdiń mánilik qatnasların túsindirín.

1. Túlki burıldı da, búlkildep jortıp ketti. Jortıp baratırıp artına bir-eki mártebe qaradı da, ol tún qarańǵılıǵına sińip ketti. 2. Men usı jerde ósip erjetkenmen, bul jerdegi nárseniń barlıǵı men ushın qádirlı. (*S.K.*) 3. Qala xalqınıń mitingisin shólkemlestirgenimiz joq, xalıqtıń ózi joq edi. 4. Al, ol házir serjant penen birge barıwı kerek—buyırıqtı buzıwǵa heskimniń haqısı joq. (*«E.Q.»*) 5. Volodiya jazıwdıń hámмесin tolıq ayıra almadı, ol ele de onday sawatlı emes edi. (*L.K.M.R.*)

§ 32. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp

135-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen dánekersiz túsindirmeli qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik baylanısına itibar beril.

1. Sarıózek razyezdine kelgen adamlar da sonday: jeńin sıbanıp iske kirisip kete bermese, bul dalaǵa mákan da basa almaydı, kónlikpeydi de, turıwı da qıyın boladı. 2. Tekseriwshi kosmonovtlardıń Paritettiń ishine kirgennen keyingi tań qalarlıq xabarları mınaday edi: olar stanciyanıń bólimlerin, hámme laboratoriyaların, barlıq etajların, qullası quwıs-qoltıqlarına deyin tintip shıqsa da stanciyanıń bortında paritet kosmonovtlar joq bolıp shıqtı. 3. Taǵı da bizlerdiń aytarımız: óz úy-ishlerimizge xat jazıp qaldırıp baratırımız. 4. Edige sıpayı kiyingen edi — ayaǵında tek eki etik, putında shiymaqpaldan keńlew etip tigilgen galifte, ústinde qara pánjek, basında temirjolshınıń hánkiygen shapkisi. (Sh.A.)

Quramındaǵı jay gápleriniń aldınǵısınıń mazmunı sońǵı jay gáp arqalı túsindiriletuǵın qospa gáptiń túrine **dánekersiz túsindirmeli qospa gáp** delinedi.

Dánekersiz túsindirmeli qospa gáptiń jay gápleriniń intonaciya arqalı baylanısıw mánisi eki túrli jol menen bildiriledi:

1. Dáslepki jay gáp ulıwmalıq mánide boladı da, sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Dáslepki jay gápten keyin qos noqat qoyıladı: Sóytip ılgıy basshı xızmettegi adamlar birte-birte awılǵa kelip atır: kim xojalıq basqarmasınıń baslıǵı, kimi — mal fermanıń baslıǵı. (Ó.X.)

2. Dáslepki jay gápтеgi tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sóz sońǵı jay gáp arqalı túsindiriledi. Bunday jaǵdayda dáslepki jay gápтеgi dıqqatqa alınǵan sózdiń ornına sońǵı jay gápте **bul, ol, ol da bolsa** almasıq sózleri qollanılıp, mánilik baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı hám eki jay gáptiń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Birewdiń muńlı dawısı esitildi — **bul** úy aldında sıyır sawıp otırǵan Gulzardıń dawısı edi. (X.S.) Jası úlkenin bir ádeti bar — **ol da bolsa** hár kúni derlik ózine maqul túsken waqıtları qalanı bir aynalıp qıdırıp qaytadı. («E.Q.») Jetti shopannıń biri Jiyemurat edi — ol kóleńkesinen qorqatuǵın, dıbırlap sóyleytuǵın, murnınıń ushı jetim bawırday salbırańqıraǵan adam edi. (M.D.)

3. Dáslepki jay gáptiń quramında **sonday, sol, sonı, mına, mına-day, sonshama** t.b. siltew almasıqları qollanıluwı arqalı da bildiriledi.

Mısalı: Ilgeride «Axunoy»dı suwǵarganda **sonday** boldı: úyrekler túni menen ǵawırlasıp, bir-birine suw shashıp oynap, mázi-mayram bolıp qalıp edi. (Ó.X.) Men **sonı** aytayın: biz ózimizge belgili bolǵan nárseler menen sheklenbeymiz. (S.S.) Taǵı bir tamasha jeri **mına-da** edi: qısqa kúnde qırq kelip turatuǵın jeńgey biziń úyge izep baspaydı. (Sh.S.)

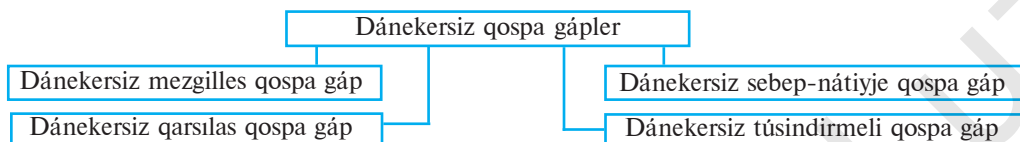
136-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdiń túsindirmeli máni bildiriw sebeplerin túsindirıń.

1. Adamlardıń barǵan sayın jaqsı jasawı ózleriniń materiallıq hám ruwxıy talapların tolıq qanaatlandırıw ushın bir jol bar — ol da bolsa dóretiwshiliktiń hárqanday orınlarında hadal miynet etiw bolıp tabıladı. 2. Tek mınanı ǵana aytıwım múmkin: bul kún meniń ómirimdegi eń quwanışlı kún bolıp qaldı. («E.Q.»). 3. Búgin de sol ádetin qıldı: ákesiniń aldına juwırıp moynınan qushaqladı. (T.Q.). 4. Biziń wazıypamız anıq boldı — dóretiwshilik miynet ushın tayarlıq kóriwimiz kerek. («E.Q.»). 5. Murattıń taǵı bir serlegeni sol: bul bayram tamashalarına qatnasqan hayal-qızlardıń heshbirewi párenje jamılıp júrgen joq. (A.Á.).

137-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen dánekersiz túsindirmeli qospa gáplerdi kóshirip jazıń. Sol qospa gáptegi sońǵı jay gáptiń dáslepki jay gáptegi qaysı sózge qatnaslı túsindirmeli qatnasta kelgenin anıqlań.

1. Men bunnan shama menen qırq jıllar burın bolǵan bir waqıyanı aytıp bereyin: bul jerdi áyyem zamanlardan berli «Qaratóbe» dep ataytuǵın edi. (Sh.R.) 2. Toǵaydıń roli tolıq biykar etilip kiyatırǵanı mına nárseden kórinip tur: házirgi respublikamızdıń ulıwma suwǵarılatsuǵın maydanı 4 million gektar, al aynalasında qorgaw polosaları tek 40 mıń gektar yamasa bir procent. Bul suwǵarılatsuǵın zonamız aǵashlarǵa iye emes, al jalańash túr degen gáp. 3. Awa, tábiyat biziń dostımız, biraq mına nárseni umıtpawımız kerek: doslıq — bul eki táreptiń tilegi, miyrimliliginiń aqıbeti sebepli tuwıladı (Sh.R.). 4. Bulmandaǵı jergilikli xalıqtıń mınanday sózleri yadıma tústi: Olar súrilgen jerge tek ekinshi jılı ǵana egin egip kelgen («E.Q.»). 5. Frunzeniń qasında áseriy qanıgeler otırıptı — bular polkovnikler, generallar. 6. Sizlerdiń sanańızda eskilikten saqlanıp qalǵan bir nárese bar — ol da bolsa ata mákandı qıyǵıńız kelmeydi. (Ó.X.)

138-shuniǵıw. Kestede kórsetilgen dánekersiz qospa gáptıń hárqaysısına bir gápten yadınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan gáp tawıp jazıń hám olardıń bildiriliwi tuwralı túsiniń beriń.

§33. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri

Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleriniń arasına tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Dánekersiz qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mezgilles, qarsılas mánilerde baylanıp kelgende, jay gáplerdiń arasına **útir** qoyıladı. Mısalı: 1. Gúz boldı, tereklerdiń japıraqları sarǵısh túske endi. 2. Ol taǵı bir nárselerdi aytqısı kelip edi, men aytqızbadım. (*Sh. S.*)

2. Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri birin-biri túsindiriw qarama-qarsı, sebep-nátiyje mánilerinde baylanıp kelgende, jay gáplerdiń arasına **sızıqsha** qoyıladı: 1. Kún tártibinde bir másele tur — ol respublikanıń suw nızamınıń tiykarǵı joybarı. (*«E. Q.»*) 2. Timka bir násege qumar — ol quslardı jaqsı kóredi. (*A. G.*)

3. Qospa gáptiń dáslepki jay gápi ulıwmalıq mánide kelip, sońǵı jay gáp arqalı túsindirilip kelgende, olardıń arasına **qosnoqat** qoyıladı. Bunday jaǵdayda ulıwmalıq gáptiń quramında abstrakt mánili almasıq sóz qollanıladı. Mısalı: 1. Ótebaydıń qáteligi mınada edi: onıń oyınsha suw bar jerdiń bárinde balıq bar. (*Ó. A.*) 2. Aydananıń quwanışınıń shegi bolǵan joq: ǵawashalar jasıl kvadrat bolıp qoldan dizgen marjanday qatarlastı. (*Ó. X.*)

4. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mánilik jaqtan hár túrli bolıp baylanıssa, dáslepki jay gápten keyin **noqatlı útir** qoyıladı: Bizdiń adamlarımızdıń keypi jaqsı; elimiz belgilengen maqsetke qaray bekkem, isenimli adım menen baratır. (*«E. Q.»*) Ol óziniń keyingi háreketlerin esine túsirdi; Álimjan saldamlı túrde ornınan turdı da, ol ap-anıq etip sóylep Ayqızdıń usınısın dawısqa qoydı. (*Sh. R.*)

139-shınıǵıw. Berilgen gáplerden dánekersiz qospa gáplerdi tawıp kóshirip jazıń. Olardıń jay gápleriniń arasına qanday irkilis belgileriniń qoyılǵanın hám qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

Bul baǵda hár túrli quslar sayraydı, güller xosh iyis shıǵaradı, onıń shaqalarında úlken shiyrin almalar sırgıp tur. (*M. Kar.*) 2. Qıs kiyimler kerek, al bul úyde onıń ǵamın jep júrgen bende joq. (*T. Q.*) 3. Ol basın kóterip dárya boyına kóz jiberdi, hesh nárse kórinbedi. (*M. Kár.*) 4. Qız tawdan kiyatırıp ta etigin sıırıp aldı, ol júzlerin sıırdı, qaltasınan aynasın alıp ózine qaradı. (*Sh. R.*) 5. Bir kúni ań awlawda júrgen Sonabay qıyırǵı arshın keletuǵın qoraz qırǵawıldı ushardan attı; oǵı qáte tiyip, ol sarqıp ketti de, jılqışınıń qasına tústi. (*Sh. A.*)

140-shınıǵıw. Oqıń. Dánekersiz qospa gáptiń jay gapleriniń arasına sızıqshanıń qoyılıw sebebin anıqlań.

1. Olardıń úyine fortepyano muǵallimi kelip sabaq berip júrdi — bul kútá miyirman nemec edi. (*N. Sh.*) 2. Biz xojalıq jılıń kútá juwapkerli dáwirine kirdik — bıyılǵı jıl anıǵında xojalıq jılın biziń qanday nátiyjeler menen juwmaqlastıratuǵınıımızdı belgileydi. («*E. Q.*») 3. Júrer jolımız onsha alıs emes — stanciyaǵa shekem 60 kilometr-aq edi. (*S. M.*) 4. Adamlar júrip kiyatır, sóylew joq. (*D. N.*)

141-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasına qosnoqattıń qoyılıw sebebin túsindirıń.

1. Másele bılay sheshildi: Begjannıń talabı boyınsha baqlaw ortadan baslanıp, teńizdiń jaǵasına deyin belgilenedi. (*Ó. A.*) 2. Usı waqıt ishinde úyde birqansha jańalıqlar boldı: sıyr tuwdı, al shaqlı qara qoy egiz qozı tuwdı, qozılarımınń birewi qara, ekinshisi aq. (*M. Kár.*) 3. Onıń qay tárepke ketkenin biliwge bolmaydı: izdi jamǵır juwıp ketken. 4. Kún ashılıwı menen taǵı bir paleket júzege keldi: jerdiń ústi muzqala tayǵaq boldı. (*Sh. A.*)

142-shınıǵıw. Jay gáplerdiń arasına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń hám sol gáplerdiń mánisine qaray qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Men ushın mektebim — bir álem, al muǵallım — sol álemniń iyesi.
2. Úydiń aldı tegislik artı góne say ishi kók shóplik. 3. Úshew bolıp

suwatqa qaray jolǵa shıǵıp edi shetirek úylerden suwǵa shıqqan eki kelin-shek kórindi. 4. Kópshilik oqıwshılar atız jumıslarına ketti de qalǵanları mektep aynalasın tazalawǵa kiristi. 5. Qarańǵı tústi biraq aynalanı kóriwge boladı. 6. Ya jón soraw joq ya aldı menen túsindiriw joq. (T.Q.)

Dánekersiz qospa gáplerdi sintaksislik tallaw Tallaw tártibi hám úlgisi

1. Qospa gáptiń qaysı túri ekenligi.
2. Neshe jay gápten dúzilgenligi.
3. Baylanısıw usılı hám mánisi dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenligi.
4. Hárbir jay gáptiń bas aǵzaların anıqlaw.
5. Qanday irkilis belgisi qoyılǵanlıǵı hám onıń dizbekli qospa gápten ayırmashılıǵı.

Úlgi: 1. Aspandı qalıń bult qapladı, qattı samal esip tur. (B.B.).
2. Al endi sen úyińe qayt: ol jerde seniń atıńdı, biydayıńdı satıp alıwshılar kútip otır. (N.G.).

1. 1) dánekersiz qospa gáp, 2) eki gápten dúzilgen, jay gápleri into-naciya arqalı baylanısqa, 3) mánisi boyınsha bir waqıtlı mezgilles qospa gáp, 4) birinshi jay gáptiń baslawıshı—bult, bayanlawıshı—qapladı, ekinshi jay gáptiń baslawıshı—samal, bayanlawıshı esip tur. 5) eki jay gáptiń arası útir arqalı bólingen.

2. 1) dánekersiz qospa gáp, 2) eki jay gápten dúzilgen, 3) intonaciya arqalı baylanısqa, 4) mánisi boyınsha túsindirmeli qospa gáp, 5) birinshi jay gáptiń baslawıshı—sen, bayanlawıshı—qayt, ekinshi jay gáptiń baslawıshı—satıp alıwshılar, bayanlawıshı—kútip otır, b) eki jay gáptiń arası eki noqat penen bólingen.

143-shınıǵıw. Úlgiden paydalanıp, berilgen gáplerdi sintaksislik tallaw jasań.

1. Suw shuwıldaydı, kempir apam óziniń ómirinde ne waqıyalar kórgenligin qaldırmaı aytadı. (S.K.). 2. Pistoletinde tek úsh patronı bar: ekewi dushpan ushın, birewi kerek bolıp qalǵan waqıtta ózi ushın. (B.T.). 3. Fermerlerge keń jol ashıp beriw kerek, usınıń menen bir waqıtta olarǵa baylanıslı talaptı da bosańlastırmaw kerek («E.Q.»). 4. Búgin mektep-úyde

hár waqıttaǵıdan da quwanışlı: eki kózi tórt bolıp, tósek tartıp jatırǵan Ğıyas oqıwǵa keldi (Ó.X.).

Muratov kóshe boylarına qaraq, qatarlasqan aǵashlardıń qıstıń qısıwme-tine shıdamay sımpıyıp turǵanın kórdi. Sonıń arasında qulaǵınıń tusınan ańızaq suwıq samal ız etip ótip ketti. Ol mázi ótip ketken joq denesin shimirkendirip, tiygen jerin ashtıp, ózin dir-dir ettirdi. Sol máhálde boran uytqıǵan shelvekli menen onda qıslap qalǵan shopanlar esine tústi. «Ol jerdiń suwıǵın-ay!... Qoylarǵa jem, shopanlarǵa kerek jaraqlardı tez jetkeriw kerek».

Muratov dárhál keynine qayttı. Úyine kelip demlewli shaydı asıǵıp-úsigip iship, erterek keńsege barıw ushın shıǵıp ketti. Ol jol-jónekey oylanıp kiyatır.

Muratovtıń oyların bir shıqırlaǵan ses buzıp jiberdi. Qarasa stolba basındaǵı elektr lampochkasınıń qalpaǵı eken. Samaldıń lárzemi menen bir ushı óre temirge tiyip qaytıp, shıqırlattı. Suwıq adamlardı «saq bolıń, bek bolıń» degen sıyaqlı eskertip dabil qaqqanday ısqıradı da, sońınan jáne basıladı. Nurlar appaq qar ústinde jıltıldap, jarqıraydı.

Dánekersiz qospa gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Dánekersiz qospa gáp dep nege aytamız, qaǵıydasın aytıń, ol qalay bay-lanısadı?
2. Dánekersiz qospa gáptiń mánisine qaray túrlerin aytıń.
3. Dánekersiz qospa gáplerdiń jay gápleriniń arasına qanday irkilis belgileri qoyıladı?
4. Útir qoyılatuǵın dánekersiz qospa gáplerdi aytıń, mısál keltiriń.

144-shınıǵıw. Oqıń. Dánekersiz qospa gáplerdi tawıp, mánisine qaray qaysı túri ekenin aytıń hám bas aǵzalarınıń qaysı sóz shaqabı arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Kók suwdıń átirapı jazda jasıl japıraqlı shóplerdi jamıladı, qısta qáhárli qıstıń mákanı boladı (T.N.). 2. Aybaltanıń júzin túni menen ege-gen edi, házir ol siltegen jerin julıp túsetuǵın dárejede. 3. Baǵana as-pan ashıq, elp etken samal joq edi. (Ǵ.S.). 4. Jaǵalıqtaǵı jerler kewip qaldı, jaylawdaǵı qamıstıń ósiwi qısqardı — bul burın onlaǵan mıń bas qara maldı saqlawǵa múmkinshilik beretuǵın edi. («E.Q.»). 5. Naǵım endi

bayqadı: shıt kóylektiń órim-órim bolǵan jerleri arqalı denedegi jaralar kórindi. (Ǵ.S.). 6. Kemeler arnanıń jaǵasına kelip toqtadı, bular da kat-erden tústi. (Ó.A.). 7. Ol sóyley berejaq edi, men jeńinen tartıp qoydım. (Sh.S.). 8 Men jetimmen, ol bolsa pútkil Xorezmge atı dańgara palwan. (T.Q.).

145-shınıǵıw. Mánilerine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń, olardıń dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Esiktiń aldı sıpırılıp suw serpilgen ... qır dógeregi mintazday etip tazalanǵan (Ó.X.). 2. Bir eki jıldıń ishinde paxta jetistiriwdi kóbeytip az da bolsa rayonnıń sanaat potencialı ósti ... basqa ónimler de mo-laydı (Ó.X.). 3. Aspandı tegis qara bult qaplap ... kún gúrkirey basladı. 4. Anaday jerde baratırǵan iytine kózi túskeni de sol ... tap jańa kór-gendey «Sırtlan» dep qıshqırıp jiberdi. (Sh.S.). 5. Isti bir jónkilli ettik ... parta, skameykalardı orınlı-orınlarına qoydıq ... doskanı úydiń kere-gesiniń basına ildirdik (Ó.X.). 6. Kóz ushındaǵı buyra baslı torańǵıllardıń jap-jasıl japıraqlarında sút turma eken deysen ... aqshıl-sarı bir tamasha ránbareńlik bar. (Sh.S.). 7. Hár úydiń qasınan úrgen iyttiń sestı shıǵadı... onı da samaldıń ızını esittirmeydi. (Sh.S.). 8. Qaqabay qasında otırǵan qosshılarına sıbırլap edi ... olar shıǵıp ketti. (S.A.).

TIL ÓSIRIW

(awızsha hám jazba túrde)

146-shınıǵıw. Tekstti oqıp, «Axmed Yassawiy kim bolǵan» degen temada awızsha sóylep berin.

Meniń hikmetlerim álemde sultan,
Qılar bir waqıtta shóldi gúlistan,
Meniń hikmetlerim dártsiz aytpań,
Bahasız gáwharım nadanǵa satpań.

(Yassawiy)

Hijriy besinshi ásirde Irannıń Hamadan sháhárine jaqın bir jerde Yusuf Hamadaniy degen bir adam diniy ilimlerdi úyrenip, úlken húrmet

iyesi bolıp, mistikağa berilgen. Usı molla Merv, Buxara, Samarqand sháhárlerinde iyshanxanalar qurıp shayxlıq qıla baslaydı. Axmed Yassawiy de sol Yusuf Hamadaniydiń muridi úshinshi xalifası boladı.

Ahmed Yassawiy bir rawiyatta Yassiy (házirgi Túrktan) sháhárinde, jáne bir rawiyatta Sayramda tuwılǵan, onıń qashan tuwılǵanı málim emes.

Yassawiydiń ákesi shayx Ibrahim isimli iyshan bolıp, onıń jas waqtında qaytı bolǵan. Jetim qalǵan Yassawiy sol zamannıń belgili shayxlarınan biri Arıslanbaptan pirlik tálim alǵan. Arıslanbab dúnyadan ótkennen soń Yassawiy pir izlep Buxaraǵa kelgen. Yusuf Hamadaniyge ushırasıp, soǵan murid bolǵan. Yusuf Hamadaniy dúnyadan ótkennen soń Buxarada onıń úshinshi xalifası bolıp shayxlıq qılǵan. Birazdan soń Buxara shayxlıǵın Yusuf Hamadaniydiń xalifası bolǵan Abdulxolik Gijduwaniyǵa tapsırıp, ózi Yassiyge qaytqan. Onda awıl xalqınan kóp múrid jıynap, xanaqoh (iyshanxana) ashıp shayxlıq qılǵan. Yassawiydiń qosıqları parsı ádebiyatı stilinde emes, türk milliy stili—xalıq ádebiyatı stilinde hikmetler jazǵanı Yassiyge qaytıp, awıl xalqınan múridler toplaǵannan keyin baslaǵan bolıwı bolsa kerek. Yassawiy 63 jasqa kelgende iyshanxanada jer astı bir shillexana qazdırıp soǵan kirgen hám bul dúnyadan gúder üzgen sıyaqlı bolıp, sonda ólgen. Dúnyadan ótkeni hijriydiń 562-jılı. (*«Yassawiy kim edi»*. Tashkent, 1994-j).

147-shınıǵıw. Jazıwshı Ó. Xojaniyazovtıń «Qıs balladası» shıǵarmasınan berilgen úzindini oqıp, keyninen ózlerińizdiń awıl, qala turmısıńızdaǵı baqlawlarıńızdan paydalanıp kishi gúrriń jazıń. Gúrrińińizde tábiyattı súwretlewdi esapqa alıń.

Muratov terezeden aq bozgilt tań belgisi túsiwden oyanıp ketti. Dalǵa shıǵıp aǵarańlap atqan tańdı qarsı aldı. Taza hawadan simirip-simirip jutıp, saǵınıp qalǵan sıyaqlı ráhátlendi.

Dógerik demniń arasında qızıl shapaqqa bólengen. Awıldıń kún shıǵar arqasında dónniń üstinde kóringen mazar kúndey beti qıp-qızıl saǵımǵa boyalıp tur. Alistan qaraltım kógis tartıp kórinetuǵın Quba tawdıń qarı joq jiyekleri quyash nurları menen birde qızǵısh, birde sarǵısh-qońır, gey-bir jerleri ala-shubar kórinedi. Taw bawırlarında sızatlanıp aqqan jińishke salma sıyaqlı joqarı qarap órmelegen tarmaq-tarmaq birneshe jol jatır. Muratov oń qaptalına burıldı. Morılardan aspańǵa qaray aq terektey sozılǵan buwdaq-buwdaq tütünler, aqlańǵan qatar-qatar jaylar kórinip tur. Bul óz awılınıń orayı edi.

ARALAS QOSPA GÁPLER

§34 Aralas qospa gáp tuwralı túsınık

Qospa gáptiń dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz túrleriniń aralas baylanısınan dúzilgen gáplerge aralas qospa gáp delinedi.

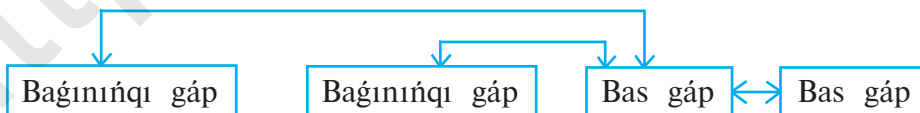
Egerde aralas qospa gáp úsh jay gápten dúzilip kelse, birde baǵınıńqı gáp dánekersiz baylanısqa jay gáplerden burın keledi de, birde dánekersiz qospa gáptiń ortasında keledi. Mısalı: Kúnniń qızıl nurı aspannıń úshten bir bólegin qaplap, kún nurınan appaq taw órkeshleri anıq kórinip tur, kún ashıq edi (L.G.). 2. Jumabay shananıń jibin iynine saldı, Jamila asay menen shananıń artınan iyterip, ekewi shaqqan adım atıp júrip ketti (K.S.).

Úsh jay gápli aralas qospa gáptiń kestesi:

1-keste	[Baǵınıńqı gáp],	[Bas gáp],	[Bas gáp]
2-keste	[Bas gáp],	[Baǵınıńqı gáp],	[Bas gáp]

Aralas qospa gáp tórt yamasa onnan da kóp jay gáplerden dúzilip kelgende, baǵınıw jolı menen baylanısqa jay gáp ekew, dizbeklesiw yamasa dánekersiz baylanısqa jay gápler de ekew yamasa onnan da kóp bolıp kele beredi. Bunday birneshe jay gápli aralas qospa gáplerdegi baǵınıńqı gáplerdiń orın tártibi ózleri gárezli gápler menen mánilik qatnaslarına qaray jaylasadı. Mısalı: 1. Men de óz polkamnan túsip juwıp kelemen degen she, shay tayar bolıp, joldaslarım kútip otır eken, tórt kóz túwel qır dógerek shay ishiwge otırdıq. («G.S.»).

Tórt jay gápli aralas qospa gáptiń kestesi:

2. Marttıń aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnıń shep jaǵasındaǵı qumlar eki kúnniń ishinde tegislenip qaldı, bawrayında qar

tıǵılıp jatırǵan jarlar hám oylar kópshı, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırıp aqtı, jürıp bolmastay halǵa tústı. (M. Sh.). 3. Men fashist penen ayqasıp atırǵanda, qaptalımnın bir fashist kelip shanışqanda, sol jaq bilegimniń bulshıq etine tiyip jaralı bolǵan ekenmen, fashist ekinshi mártebe shanshayın dep atırǵanda, Ivan jetip kelip ayqasıp atır eken. (N. D.).

Bes jay gápli aralas qospa gáptiń kestesi:

1-keste [baǵ. gáp], [bas gáp], [baǵ. gáp], [bas gáp], [bas gáp]

2-keste [baǵ. gáp], [baǵ. gáp], [bas gáp], [baǵ. gáp], [baǵ. gáp]

Aralas qospa gáptiń jay gápleri dánekersiz hám dánekerli kelip te baylanısa beredi. Mısalı. 1. *Mámleket bolmaǵanda, Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı jerlerdiń barlıǵın da suw basıp keter edi, xalıq qonısınan kósher edi. (T.Q.).* 2. *Suw az bolsa, túbektegi topıraqtıń ústingi qaptalı ǵana ızǵarlanadı, al bul jaǵdayda tómengi qatlamdaǵı tamırlar kesellenedi, gúl jaqsı óspey qaladı. («E.Q.»). Onıń bul sózi kútá awır tiydi, sóytse de men ózimniń salaqlıǵıma da kúyinip qaltama úńilsem, baǵanaǵı tawıp alǵan sharshımniń bir ushı shıǵıp tur eken. (T. Q.).*

148-shınıǵıw. Oqıń. Aralas qospa gáplerdiń neshe jay gápten dúzilgenin hám qalay baylanısıp kelgenin aytıń.

1. Eger de kimde-kim bir-birewge jaqsı túsınse, ekewiniń almaytuǵın qamalı qalmaydı, olar birge párwaz ete aladı, diydilegen jerine hesh qıynalmay jetedi. (Ó.X.). 2. Háp zamatta kúshli samal esip, kún júzindegi bultlardı aydap ketti de, kún ashılıp jawın tındı. (Á.A.). 3. Tanya qayıl boldı, biraq ol jayınıń ishinen shıqqan waqıtta, Pavel ızalanǵanının ernin tislei. (N.O.). 4. Kóp waqıttan berli bir de oq shıqpaǵannan soń, bir de adam qıymıldamaǵannan soń, bir de ses esitilmegennen keyin, birden topılısqı komanda bolsa kerek, fashist soldatları qara qońızday órip kiyatır. (J.A.). 5. Jigit sóziniń dawamın kútti, Pirnazar bul únsizlikten sál-pál tıǵılınqırıp, ol qolaysızlaw sóyledi. (B.B.). 6. 1935-jılı Nikolay Petrovish universitetten kandidat ataǵın alıp shıqtı, tap sol jıldıń ózinde ákesi de áskeriy tayarlıǵın tekseriw isin jónli ótkermegeni ushın bosatılıp, ol payanlı qonıs basıwǵa niyetlenip, hayalı menen Peterburgke keldi. (I. T.).

149-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Aralas qospa gáplerdiń jay gápleriniń bayanlawışınıń hám baylanıstırıwshı dánekerdiń astın sızın. Baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawışınıń bildiriliwin aytp berin.

1. Dáslep bireń-sarań bolsa da aspanda bult payda boldı, keyin kóp uzamay gúz salqınlana baslanıp, sarı japıraqlar tag'ı jerge tústı. (*Q.D.*). 2. Gúz máwsimi baslanıp, dáryanıń suwı tartılǵan soń, kólge quyıp turǵan ózektiń saǵası kesilip edi, balıq kólde atawlap qaldı (*K.S.*). 3. Geyde saqalına muz qatıp, murtına quraw qatqan kúnleri de boldı, sonda da ol qoylardıń qasında boldı (*J.S.*). 4. Eger orıp jıynaw jumısı 7-10 künge keshigip ketse, oraq sanı hám zúraát kemeyedi, ónimliliktiń ot-jemlik sapası tómendeydi, yaǵnıy onıń quramındaǵı belok 3, 4-5 procentke, may 1,5 procentke azayıp, al kleshatka 23-24 procentke artadı (*«E.Q.»*). 5. Dúnya isleriniń túyini aqıl menen sheshiledi, qay jerde aqıl húkimlik súrmese, sol jerde insap bolmaydı (*A.Sh.*)

150-shunıǵıw. Oqın. Aralas qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bir-birine qatnaslı sorawların hám qanday mánide kelgenin túsindirin.

1. Dizel-elektroxod jaǵadan qanshelli alıslaǵan sayın, samal da sonshelli kúsheyip baratır, adamǵa bir jaǵımsız salqın túsip kiyatır (*S.V.*). 2. Balalar sáskelikten kelip, sabaqların oqıp atır edi, bir máhálde sırtqı esik ashılıp, bir adam kele berdi (*A.Sh.*). 3. Bódene ushıp barıp kempirdiń basına qonıptı, kempir uslayın degende, bódene pırr etip ushıp ketipti (*Q.x.e.*). 4. Kún shıqqan soń, patshanıń ústi kewipti, analardıń ústi ılay-ılay bolıp sirá keppeydi (*Q.x.e.*). 5. Eger de eki táreptiń birewi nemquraylı ot ısırsa, oshaq pısqıydı, sol pısqıǵan oshaqtıń tútini kózlerden jas shıǵarıwǵa sebepshi boladı (*T.Q.*). 6. Qodireń gápler túwesilmey-aq, dalada Polat jasawıllardıń attan túspey turǵanı xabar etildi, úy iyesi asıǵıp úyden shıqtı (*T.Q.*).

151-shunıǵıw. Tómendegi gáplerden kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdi bir bólek, aralas qospa gáplerdi bir bólek kóshirip jazın. Olardıń bir-birinen ózgesheligin aytn.

1. Kespeleri ezilip ketpesin dep, Baǵdagúl qazanın asha bergeni, tolıq deneli, dombaylaw, basına tóbesi shoshaq kiyim kiygen qara torı jigít kirip keldi. (*T.Q.*). 2. Eger okean keńisliginde dúbeley dawıl suwdı

astan-kesten etetuǵın bolsa, ol Orta Aziya sıyaqlı kontinentlerge shańǵıttı aspańǵa suwıradı yamasa egislik jerlerdi shańǵa batırıp taslaydı, atızǵa, baǵlarǵa, mal sharwashılıq fermalarına, elatlı punktlerge nóser jamǵır quyadi, kópirlerdı hám temir jol magistralların buzıp ketedi. («E.Q.»). 3. Anda-sanda olardıń arasınan tawıqtıń kózindey sıǵırayǵan altın reńli sarı juldız kórindi, hátte jerdi qapsıra qushaqlap alǵan tuńǵıyq túnniń perdesi unamaǵanday, ol kirpigin bir qaǵıp kózin jumdı. 4. Sıy-húrmet hám ataq kerek emes, biyhuwda nárese ekenin ol álleqashan bilgen, biraq ziyapatta knyaz Sergey onıń qasına kelip jıllı sózler aytqan waqıtta, ol erksiz qanaatlanǵanday bolatuǵın edi. (L.T). 5. Jolawshı Tagıaptıń kópi-rine jeter-jetpeste toқтаған passajirden túskende, altın kúnniń ıssı quyashı páseńlep, ıssılıq keshki jaǵımlı salqın samal menen alması. (G.E.).

§35. Aralas qospa gáplerdiń irkilis belgileri

Aralas qospa gáplerge tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Aralas qospa gáp dánekersiz mezgilles hám baǵınıńqılı qospa gáplerden dúzilgen bolsa, kóbinese aralarına útir qoyıladı. Mısalı: Sheshesi atlanıp ketkennen keyin, Ayparsha úye kelip edi, túsı qup-quw bolıp ketken eken. («A.»j).

2. Aralas qospa gáptiń dánekersiz baylanısqań jay gápleriniń mánileri hár túrli bolıp kelgende, arasına noqatlı útir qoyıladı da, al baǵınıńqı gáp útir arqalı jazıladı. Mısalı: Egin-tegin jıynalǵalı, Amanlıq Janakentke kóp qatnaytuǵın edi; ol hayalınıń awırǵanlıǵı ushın nókerlerdiń izinen azıq aparıp, kóbinese qonbaytuǵın edi. (T.Q).

3. Aralas qospa gáp sebep mánili bolıp kelgende, onıń jay gápleri sıızıqsha arqalı, basqaları útir arqalı jazıladı. Mısalı: Qanday da bir awır jaǵday payda bolǵanday sezildi — óndiris jetkilikli pát penen óspedi, óytkeni materiallıq jaqtan xoshemetlew ushın jetkilikli túrde qarjı bólip shıǵarılmadı, al qarjı jetpedi, sol sebepli óndiris aqırın ósti. («E.Q.»).

152-shınıǵıw. Oqır. Aralas qospa gáplerdiń jay gápleriniń arasına irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıw sebebin aytıp berin.

1. Geyde biziń qasımızǵa naǵashı sheshem kelip bir nárese toqıp yamasa jiyek salıp otırıp sıyqırlı ertekler aytatuǵın edi, al eger de naǵashı

atam qalağa kete qoysa Lyudmila bizikine keletuğın edi, bizler arqayın házillesetuğın edik. (*M. G.*). 2. Eger Qudaybergen hákim Shomanaydı satpaqshı bolsa, qan tókpey jeńis joq; er júrekli qaraqalpaqlar shıǵıńlar búgin maydańa. 3. Qápelimde Volodiyanın tula boyı juwlap, eki betiniń alması narttay qızardı, kózleri ot shashıp masaladay jandı. 4. Ilya Nikolayevishtin mańlayındaǵı jıyırıq jazılıp, qalıń qasları joqarı serpildi, erinleri mıyıq tartıp, júzi masayrap sala berdi. (*Z. V.*). 5. Sonda da ol dushpanına boy bermedi; dushpan qanshelli julqınıp, mıltıǵın tartsa da, ol jibermedi. («*Á*»*j*). 6. Fedyunka taǵı bir qızıq nárselerdi aytıp bermekshi edi; biraq Vasildin mushı eńsesine tiygenen soń, ol tım-tırıs bola qaldı. (*Z. V.*).

153-shınıǵ'ıw. Aralas qospa gáplerdin quramındaǵı jay gáplerdin baslawısh hám bayanlawıshlarının astın sızın, olardıń neshe jay gápten dúzilgenin, qaysısı baǵınıńqı gáp, qaysısı dizbekli gáp hám irkilis belgileriniń qoyılıw sebebin aytıń.

1. Dáslep tawlar Olenindi hayran qaldırıp, soń quwandırıp ta jiberdi, biraq bul basqa tawlarǵa usamaǵan qar tawlarının dizbeklerine bargan sayın kóz ayırmay qarap, ol bul sulıwlıqqa kem-kemnen túsine basladı hám tawlardı kórdi. (*L. T.*). 2. Ruzmat kúlip jiberdi; ol dostınıń ójetligin, bir sózligin jaqsı biletuğın edi, sol ushın onıń rayın jıqpadı. (*J. Sh.*). 3. Kirip barsam, svet janıp tur, ol da ornında jatır, biraq saqalı joqarı qaray shoshayıp ersilew bolıp otır eken. (*Sh. A.*). 4. Jáne baǵanaǵıday shashları tikireyip, ózin esikke qaray attı da, pútkil denesi qulaq bolıp qattı qaldı; tik baspaldaqlardan túsip kiyatırǵan birewdin dúk-dúk etken ayaqlarınıń sestı esitildi. 5. Kúndizgi jıllı hawa buzılıp, kúshli samal kóterilipti, aspandı qara bult qaplaptı, kóshelerde heshkim joq, dógerek tım-tırıs. (*Á. Y.*).

Qospa gáplerdi ulıwma tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Qospa gápler quramındaǵı jay gáplerdi baylanısıwshı qurallardin qatnasına qaray neshe túrge bólinedi? Atap kórsetiń.

2. Dizbekli qospa gáp dep nege ataymız? Olar baylanısıw usılına qaray qanday túrlerge bólinedi? Mısal keltiriń.

3. Dánekersiz qospa gáplerdin mánisine qaray túrlerin aytıń.

4. Dánekerli dizbekli qospa gáplerdin jay gáplerin qanday dánekerler baylanıstıradı?

5. Baǵınıńqılı qospa gáp dep nege aytamız? Olar mánisine qaray neshe túrge bólinedi? Atap kórsetiń.

6. Baǵınıńqı gáp bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanıadı?

7. Sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın, nege deseń, sol ushın degen dánekerler qanday dáneker? Olar baǵınıńqılı qospa gáptiń qaysı túrin baylanıstıradı? Sol dánekerler arqalı baylanısqa bir gáp aytıń.

8. Birneshshe jay gápli qospa gáppler ne ushın kóp baǵınıńqılı hám aralas qospa gáp bolıp bólinedi? Kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń túrlerin aytıń.

154-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebep baǵınıńqı gáptiń baslawısh hám bayanlawıshınıń astın sızıń. Baǵınıńqı gáptiń bas gáp penen qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp turǵanın aytıń.

1. Aqırı sennen dım xat kelmegennen keyin, bizler de jazǵandı qoydıq. (*G.I.*) 2. Sınǵan súyektiń awırǵanı kóbeygen sayın, Gúlimbet way-waydı kúsheytti. (*J.A.*) 3. Ústilerine dónip turǵan ájel qáwpi bosaspǵanı sebepli, olar bir-birine ashılıspadı da. (*T.Q.*) 4. Hayalıń bunı keshirer, óytkeni ol ne aytsań da kónetuǵın juwas adam. (*B.G.*) 5. Qurılıs boyınsha arnawlı qánigeler bolmaǵanlıqtan, tiykarınan, gerbish hám ılay tasıw jumısları tapsırıldı. (*«J.»*) 6. Kúnniń ıssısında qarıqtaǵı suw nállerdı quwratıp taslaydı dep, ol kóbirek túngi suwǵarıwǵa kúsh salatıǵın edi. 7. Maǵan salsa barlıq imtixanlardı qısqa kóshirer edim, sebebi qısta qar, jamǵır boladı, kóshege de shıqqıń kelmeydi. (*«E.Q.»*) 8. Dúbeley kúsheygen sayın, tolqınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır. (*O.B.*). Abdurahman sol jerde qaldı, óytkeni úydiń iyesi bul waqıtta úyinde emes edi. (*Q.D.*).

155-shınıǵıw. Berilgen gápplerdi kóshirip jazıń. Jay gápplerdi baylanıstırıwshı dánekerlerdiń astın sızıń hám usı dánekerler arqalı baylanısıp kelgen jay gápplerdiń qaysısı bas gáp, qaysısı baǵınıńqı gáp ekenligin hám sorawların anıqlań.

1. Kempir apam qattı shorshınıp ketti, sebebi ol gazetada Batıray tuwralı bir nársese jazılǵan-aw dep oylasa kerek. (*S.K.*) 2. Báلكim, ol kelmese, nege deseń onı men kóshede kórdim. (*N.N.*) 3. Olar baxıtlı bolıwǵa tiyisli de, óytkeni bunısız eldiń abadan bolıwı múmkin emes. (*«E.Q.»*) 4. Ol usı kiyatırǵanında aldında taw da bolsa da qorqatuǵın emes, sebebi anasınıń bergen buyırǵı sonday úlken edi. (*A.B.*) 5. Bul ushın seni ayıplap bolmaydı, nege deseń sen ele kóp nárselerdi kórgeniń joq. (*Sh.R.*) 6. Kún ayaz edi, sol sebepli ol qalıń kiyingen. Adamlardıń kóbisi jumısqa kesh shıǵadı, sonıń saldarınan norma orınlanbaydı. (*A.Á.*) 7. Balalar barlıq nárseni tintip shıqtı, biraq jasırın xat tabılmadı. (*J.Sh.*).

TUWRA GÁP HÁM ÓZLESTIRILGEN GÁPLER

§36. Tuwra gáp hám ózlestirilgen gáp haqqında túsiniq

156-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilge qatnaslı ekenin hám qanday formada dúzilgenin (monolog túrinde me yamasa dialog túrinde me) anıqlań.

Awılda qorazlar shaqırıp, tań ata baslaǵan waqıtta úsh bala qayıqqa otırdı. Biraq, Yaqup úyinen sezdirmey shıǵıp kete almadı. Ol jańa tań ata baslaǵanda oyandı hám áste-aqırın kiyine basladı. Biraq anası oyanıp ketti.

— Balam, nege bunshama erte oyandıń? Bizler búgin balalar menen balıq uslawǵa baramız.

— Balıq uslawǵa? Kólge me? — Gúlemesh apay, hátteki kátten sekirip tústi.

— Kólde balıq bolatuǵın ba edi, apa, — dedi Yakup sabırlılıq penen.

— Awzıńa qum! Endi saǵan usı qalıp edi!

— Men joldaslarıma wáde bergen edim, apa. Al, wádeni shaymalawǵa bolmaydı ǵoy!

— Wáde hár qıylı boladı: birin buzıwǵa bolmaydı, al ekinshisin buzıw múmkin. Al, úyden bir adım atlap shıqpaysań! Áne, tap sonday!

— Awa, hay, meniń basqalardan qay jerim kem! Ne ushın basqalarǵa múmkin, al maǵan múmkin emes?

— Meniń basqalar menen isim joq. Meniń balam birew! — dep ashıwlı pishin menen juwap qaytardı Gúlemesh apay.

— Apa, sen meni hesh qayda jibermeysen, al men bolsam esimdi biletuǵın boldım! (M.K.)

Sóylewshi óz oyın, pikirin tolıq bildiriw ushın óz gápiniń ishinde basqanıń sózlerin, gáplerin keltirip te aytadı.

Mısalı: Inkamal apay áste-aqırın taxtanıń aldına bardı da:

— **Turıń, balalar! Sultanmurat, sen ornińa barıp otıra ǵoy** — dedi basqa aytatuǵın sózdiń retin tappaqanday.

— **Bir nárese bolıp qalǵan joq pa?** — dep soradı Inkamal apay suwıq demin alıp.

— **Onday qolaysız hesh nárese bolǵan joq, Inkamal apay,** — dep Tinaliyev dárhal onı tınıshlandırdı (Sh.A.).

Bul mısallarda qara háríp penen jazılǵanlar — basqanıń gápi (tuwra gáp), al qalǵanları — sóylewshiniń (avtordıń) gápi.

Basqanıń gápi eki túrli jol menen beriledi:

1) basqanıń gápi heshqanday ózgerissiz, sol dáslepki dúzilisin saqlaǵan túrinde beriledi. Mısalı: 1. — **Azat qılıw kerek pe?** — dep soradı Maman. 2. **Aqlıń nege jetse, solay isle,** — dedi ol suwıqlaw (T.Q.).

Bul mısallarda dıqqat etilgen gápler — basqanıń gápi. Olar sóylewshi tárepinen ózgerissiz qollanılǵan. Basqanıń gápiniń bunday ózgerissiz berilgen túri tuwra gáp boladı:

2) basqanıń gápi sóylewshi tárepinen ózgeritilip, tek mazmunın saqlaw jolı menen beriledi. Mısalı: 1. Maman onnan azat qılıw kerek pe dep soradı. 2. Ol suwıqlaw aqlıń nege jetse, solay islew kerek ekenligin ayttı.

Bul mısallarda basqanıń gápi sóylewshiniń sózi menen aralastırılıp ózgeritilip berilgen. Basqanıń gápiniń bunday túri ózlestirilgen gáp boladı.

Awızeki sóylewde tuwra gáp hám avtor gápleri intonaciya arqalı bólinip aytıladı. Jazıwda olardıń arasına tiyisli irkilis belgileri qoyıladı.

Ózlestirilgen gápler awızeki sóylewde de, jazıwda da, intonaciya arqalı bólinbey bir tutas gáp túrine ótedi.

Este saqlañ: tuwra gáp hám avtor gápleri keste túrinde kórsetilgende, tuwra gáp T háribi, avtor gápi A háribi menen beriledi («T», -a; A: «T»; A: «T», -a; «T», -a; -«T»).

157-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi gáplerdiń qaysısı tuwra gáp, qaysısı avtor gápi ekenligin anıqlañ. Olardıń arasına qanday irkilis belgileri qoyılıp kelgenin aytıń.

Men basqa bir jumıs penen kelgen edim. Meniń balalargá aytatuǵın bir gápim bar. Al endi sabaq ótip atırǵan waqıtta kirip kelgenimiz ushın keshirersiz, maǵan ruqsat etiń, — dep qasında turǵan oqıw bólimine iyegin qaqtı.

— Awa, aytatuǵın gáp bar, — dep oqıw bólimi onıń sózin maqulladı.

— Otırıń, balalar.

Oqıwshılar bir tegis otırıp qaldı.

— Men mınaday bir jumıs penen kelgen edim, — dep gáp basladı Tınaliyev. — Oylasıp qarasaq bul jumısqa hayallardı jiberiwge bolmaydı eken. Adamlar joq. Sonlıqtan siz, oqıwshılardan járdem sorayıq degen juwmaqqa keldik.

— Oqıwlarıńızdı úziliske túsirip, men sizlerdi máslikke jibereyin dep atırǵan joqpan, — dep túsindirdi Tınaliyev.

Bir waqıtta balalar qolların kóterip, men sol jumısqa baraman, men baraman! — dep waǵırlasa bergende Tınaliyev gápti ashımayırıq etip bılay dedi:

— Eger kimde-kim maǵan dus kelgen oqıwshı bola beredi — dep oylasa, birinshiden, ol qátelesedi.

— Qáne, Sultanmurat sen, — dep baslıq taǵı da oǵan qaradı, — sen ótken jılı atızındı súrgen ediń, solay emes pe?

— Awa, dep Sultanmurat ornınan túrgeldi.

— Seniń solay etkenińnen xabarım bar. Sonlıqtan áwele sennen baslaǵan edim, — dedi baslıq.

— Men de qos aydaǵanman! — dep dawısladı Anatay ornınan qozǵalmastan.

— Men de solay, — dep qaptaldan qosıldı Erkinbek.

Onıń izin ala taǵı birneshe shawqımlasqan dawıslar esitildi (*Sh.A.*).

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tuwra gáp penen avtor gápin tawıp, tuwra gáptiń astın tuwrı sızıq penen, avtor gápininń astın iyrek sızıq penen sızıń. Olardıń ne ushın tuwra gáp hám avtor gápi dep atalatuǵına túsiniń beriń.

1. Menińshe, dárwazaǵa Qudaybergendi qoyǵan maqul bolar edi, — dedi Ájiniyaz. 2. — Sirá seniń kózińe basqa bir nárseler nóker bolıp kóringen shıǵar? — dedi. 3. Men seni bilmeken dep sorap edim, endi saǵan shıńın aytayın, tisińnen shıǵarmaysań ba? — dedi Baǵdagúl (*T.Q.*). 4. — Aǵa qashan salmaǵa suw ashasań, — dep Seyit Orazbaydan soradı.

— Tústen keyin ašamız, — dedi Orazbay.

— Seyittiki durıs, qıynalmasań salmanıń saǵasın ash, balam. Bul suwdı hámme adam, Qırqızdıń barlıq jeri kútip atır, — dedi Nurbay menen sóylesip atırǵan ǵarrı.

Aqırı diyqanlar: «Suw jerdiń janı hám ósimliktiń qanı» dep biykargá aytqan emes, — dedi Nurbay (*A.Bek.*). 5. Demek, sen húrmetli adam ekenseń, aǵa, — dedi qız. — Aqsaqal, bul jerde bir ózińiz jasawǵa qalayınsha júreksindińiz, — dep soradı. (*T.Q.*).

§ 37. Tuvra gáp hám avtor gápi, olardıń orın tártibi

Dúzilisi hám mazmunı ózgerilmey berilgen basqanıń gápine **tuwra gáp** dep ataladı.

Mısalı: — Jaqsı jılqılar eken, baqqıda turǵanın dárriw bile-qoyasań, — dep Inkamal apay onı xoshametlep sóyledi (*Sh.A.*).

Bul mısaldaǵı sızıqsha menen bólinip jazılǵan dáslepki gáp — tuwra gáp. Ol sólewshiniń sózi emes, basqanıń — Inkamal apaydıń sózi. Sólewshi sol gápti óz sóziniń ishinde ózgerissiz keltirgen.

Tuvra gáp penen baylanıslı qullanılǵan sólewshiniń sózine **avtor gápi** delinedi.

Mısalı: Kórmeysen be, adamnıń qolı gúl degen usıdaǵı, — dedi Qayıp aǵa taǵı da tańlanıp sóylep (*X.S.*).

Bul mısalda sızıqsha menen bólinip jazılǵan sońǵı gáp — **avtor gápi**. Bunda sólewshi gápti kim aytqanlıǵı hám soǵan qatnaslı óziniń pikirini beredi.

Tuvra gáp penen avtor gápini baylanıstırıwda **dep, dedi, deydi, desti** hám t.b. baylanıstırıwshılıq xızmettegi kómekshi feyiller qollanıladı.

159-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Tuvra gáp penen avtor gápini tawıp, bir-birinen ózgesheligin hám arasındaǵı baylanıstırıwshı sózlerdi aytıń.

Tinaliyev olardıń tınıshlanıwın ótinish etti:

— Qáne, náwbet boyınsha sóyleń, balalar. Oynaytuǵın waqıt emes. Dáslep oqıwdıń jaǵdayınan baslayıq. Seniń oqıwıńnıń barısı qalay? — dep ol taǵı da Sultanmuratqa burıldı.

— Onsha aytarlıqtay emes, — dep gúńkildededi Sultanmurat.

— Ne onsha emes?

— Bılayınsha, onsha jaman emes degenim goy.

— Júdá jaqsı da emes, — dep gápke aralastı Inkamal apay. Ózi júdá uqıplı. Bir ayıp jeri — alaǵayımlaw, — dedi.

— Him-m, — dep dawısın sozıp oylanıp qaldı baslıq.

— Sen qalaysań, Anatay?

— Meniń awhalım da sonday, — dedi ol.

— Heshqaysıńız da bir-birińızden artıq emes qusaysız, — dedi de Tıñaliyev mırıs etip kúlip, turıp taǵı da bılay dedi: — Mektepke qayıp kелgennen keyin oqıwdıń qádir-qımbatın túsinesiz, biraq.

— Men de kóp nárselerdi bilmeymen, — dedi Tıñaliyev.

— Urıs bolmaǵanda, men de oqıwǵa ketip bilmegenimdi úyrenген bolar edim (Sh.A.).

Tuwrа gáp penen avtor gápiniń orın tártibi tómendegishe jaylasadı:

1. Tuwrа gáp avtor gápinen aldın keledi.

— Mine, usı jerler sizlerdiń jańa qonısıńız boladı, — dedi Shaqlı Maral olarǵa. (Sh.A.)

Keste túrinde: T, — a.

2. Tuwrа gáp avtor gápinen keyin keledi:

Ol kitapshasına únilip aldı da bılay dedi: «Sen júdá durıs aytasań. — Basqa xalıqtıń tilinde sóyley almasań, sańıraw adamǵa usaysań» (Z. V.).

Keste túrinde A: «T».

3. Tuwrа gáp avtor gápiniń ortasında keledi:

Sol waqıtta M.Gorkiydiń: «Analar haqqında qansha jırlasań da, báribir ol hesh tawsılmaıdı», — degeni esime tústi (Ó.X.).

Keste túrinde: A: — «T»-a.

4. Tuwrа gápiniń ortasında avtor gápi keledi: «Qımbatlı kásiplesim», — **dedi ol**, — ana júregi haqqında ele bir de medicina sabaqlıǵında jazılmaǵan, onıń qúdiretliliginiń sırları ashılmaǵan». (Z. V.).

Keste túrinde: «T, -a, -T».

160-shınıǵıw. Oqıń. Tuwrа gáp hám avtor gáplerin tawıp, olardıń ornalasıw tártibin keste túrinde túsindirip.

1. Siziń ğawashalarıńız jaqsı rawajlanıptı, — dedi Zayırov sálemlesip bolǵannan keyin. 2. Házir olar awıldı güllendiriwge at salısıp atır, — dep Gúlzira esip-esip sóylep ketti. 3. Saǵan taǵı da aytaman, — dedi Bekpolat, — qızbalıqtıń aqırı qızıl júzińdi soldırıp, uyatqa qaldırıp júrmesin (Ó.X.). 4. Xosh bol, Oksana, aman bol! — dep baqırdı olar. 5. Balalar, — dedi Ğabdulla, — birewimiz juwırgısh, ekinshimiz mergen, úshinshimiz palwan bolıp kettik ğoy (M.K.). 6. Bárinen de xabarıńız bar.

Tıńshı jiberip Múshiriptiń oyın bildik, — dedi Tawmurat (*K.S.*). 7. Biziń xalqımız: «Óz eliń — jer tutı, kisi eli — qaramıq», — deydi. 8. — Jaq, qádirli joldas, — dedi professor, — studentlerdiń mápleri anaǵurlım joqarı (*Z.V.*).

161-shınıǵıw. Qaǵıydada berilgen kesteden paydalanıp, tuwra gáp penen avtor gápiniń ornalasıw tártibin hárbir gáptiń keynine keste túrinde cıfılap jazıń.

1. — Qádemlerińiz qutlı bolsın! Iske sát, jigitler! — dedi ǵarrı yoshlı túrde sóylep (*J.S.*). 2. Endi qay jerde oqıysañ? — dedi ol (*K.S.*). 3. — Qaytarıwın qaytardıq-aw, aǵa, — dedi Ájiniyaz kúlkisin zorga tıyıp (*T.Q.*). 4. Bular ekewi de, — dedi ustalardı kórsetip, — qalanıń argı jaǵındaǵı qorgannıń qulaǵan jerin órip atır (*K.M.*). 5. Biraq, soǵan qaramastan ol: «Meyli, baraman, jibere beriń!» — dedi. 6. Aǵam onnan: «Hey, netken balasań? Biziń júktiń arasında ne qılıp júrseń» — dep soradı (*A.Bek.*). 7. Bunı biz-lerge kempir apam ákelip berdi, — dedi Oksana (*M.K.*). 8. Bir awıldan sóylesip otırǵanday aqsaqaldıń tabılmaǵanı qızıq boldı-aw! — dep gúńk etti (*K.M.*).

§ 38. Tuvra gáptiń irkilis belgileri

162-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi dıqqat berip oqıń. Tuvra gáptiń ornalasıw tártibin hám onıń irkilis belgilerin anıqlań.

— Gáp bılay Anatay, sen de ákeń ushın diyqansılıq etiwge barasań. Múmkin, saǵan bir jıl, bálki onnan da kóbirek mektepten qol úziwge tuwra keler ...

— Men de baraman! Men de baraman! Men de! — desip, geypara balalar orınlarınan túrgele basladı.

— Yaq, toqtap turıńlar! — dep baslıq olardı tınıshlandırdı.

— Men de baraman! — dedi bir qaptaldan Ájimurat. Anası oǵan:

— Sabaǵıńdı oqıdıń ba? — dep soradı qatallıq penen.

— Awa, oqıdım, — dedi Ájimurat.

— Bar ornıńa barıp uyqıla, sestin-di shıǵarma! Túsindiń be? — dedi. Anası Sultanmuratqa hesh nársede demedi.

— Ala beriń, balalar, zárúrli kerek nárselerińizdi tawıp berip támiyinleymiz! — dedi baslıq.

— Mine, mınań qarańlar, mine biziń aǵamnıń atları! — dep dawısladı Sultanmurat baslıq penen brigadirge qarap.

— Durıs! Durıs! Bular Bekbaydın atları! — dep tastıyıqladı Shekish ğarrı (*Sh.A.*).

Bayanatshı kópshilikke qarap: «Biz, jaslar, bilimdi tereń iyelewimiz kerek», — dep basladı sózin. Házir, — dedi ol oqıwshılardı qarap, mámleketimiz oqıwshılardıń bilimdi tıyanaqlı úyreniwine úlken áhmiyet berip atır (*J.S.*).

Tuwra gáppler jazıwda, kóbinese tırnaqshaǵa alınıp jazıladı. Biraq bul jaǵday barlıq waqıtta shárt emes. Tırnaqsha, kóbinese citatalarda, monologlıq tekstlerdegi tuwra gápplerde qollanıladı. Al kórkem shıǵarmalardaǵı dialog túrindegi gápplerde tuwra gáp tırnaqshasız jazıladı. Tuwra gáppler qaysı orında kelse de, bas háripten baslanıp jazıladı. Mısalı: Úyge qayıp kelip kiyinip atırsam, ákem uyqısınan oyanıp ketip:

— Haw balam, jáne qayda atlandıń, — dep soradı.

— Meńlimurattıń úy betine (*Ó.X.*)

Tuwra gáp penen avtor gápiniń arasına olardıń orın tártibi hám tuwra gáptiń aytıluw maqsetine qaray tómendegi irkilis belgileri qoyıladı:

1. Tuwra gáp avtor gápinen burın kelse, tuwra gápten keyin mánisine qaray útir, soraw yamasa úndew belgisi qoyıladı da, avtor sózinen aldın sızıqsha qoyıladı. Mısalı: «Balam, miynet adamdı húrmetke bóleydi», — dedi Názigúl (*Ó.A.*). «Qızlardıń atızda ullı kúsh ekenin ne menen kórsete alasız?» — dedi Gúljamal (*J.S.*). Áne, qara, biziń torǵay sayradı! — dedi Subanqul (*Sh.A.*).

2. Tuwra gáp avtor gápinen keyin kelse, avtor gápinen soń qos noqat qoyıladı. Mısalı: Xalıq bılay deydi: «Miynettiń kózin tapqan, baxıttıń ózin tabadı».

3. Tuwra gáp avtor gápiniń ortasında kelse, avtor gápiniń dáslepki bóleginen keyin qos noqat, tuwra gápten soń mánisine qaray, birinshi qaǵıydada kórsetilgen irkilis belgileriniń biri qoyıladı. Mısalı: Izam kelip, qanıń qaynap: «Siziń nızamǵa jatpaytuǵın háreketlerińiz tuwralı hákimlerge shaǵım etemen!» — dep baqırıp jiberdim (*Z.V.*).

4. Tuwra gáptiń ortasında avtor gápi kelse, avtor gápi eki jaǵınan útir hám sızıqsha arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Biziń bólimimiz — dep Aygúl apay úlken isenim menen sóyledi, — bıylǵı jılı 80 gektar paxta maydanınıń hár gektarınan 30 centnerden zúraát jetistirmek-shi» (*K.S.*).

5. Tuwra gáp dialog túrinde kelgende, tuwra gáptiń aldına sıziq-sha qoyıladı da, keyninen tuwra gáptiń mánisine qaray birinshi qagıydada kórsetilgen irkilis belgileriniń biri qoyıladı. Mısalı:

— Apa, iyttiń dawısı qaray goy, — dedi Tóresh juwırıp anasınıń aldına shıǵıp betine qaradı.

— Qayaqta esitiledi? — dedi anası.

— Anamanda, apa! — dep aldına qaray qolın sozdı.

— Awılǵa jaqınlaǵan ekenbiz, házir awılǵa jetemiz, — dep anası júrisin kúsheytińkiredi (*N.D.*).

163-shunıǵıw. Oqıń. Tuwra gáplerdi tawıp, olarǵa irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıwı tuwralı túsiniń berıń.

1. Brigadir Shekish ǵarrınıń aytıwına qaraǵanda, oǵan ákesi bılay depti: «Aqsayǵa egin ekken adam ya dange kómilip qaladı da, ya diywana taqılette qapshıǵın iynine salıp, eki qolın murnına tıǵıp qayta beredi» — degen eken. 2. «Diyqannıń isi táwekel, júregi sháwkildep úmitin úzbeydi», — deydi Tinaliyev. 3. Baslıqtıń bul sheshimi Anataydıń ashıwın keltirgenlikten:

— Nege Sultanmurat komandir boladı eken! Múmkin, bizler onı qálemeytuǵın shıǵarmız! — dep narazılıq bildirdi. 4. Sultanmurat bul sózdi esitip shıdap tura almadı:

— Meniń hárgiz komandir bolǵım kelip turǵan joq. Qáleseń óziń bola ber! — dep jiberdi (*Sh.A.*). 5. Sen Arıwxannıń jaǵdayın bileseń goy, onıń menen oylastıń ba? — dedim qız apasınıń atın atap (*S.S.*). 6. Alǵan teoriyalıq bilimdi ámeliy is penen baylanıstırıp barıw, — deydi Orazgúl Erimbetova, — bul biz, oqıwshılar ushın jaqsı payda berip atır (*J.S.*).

164-shunıǵıw. Tuwra gáp penen avtor gápleriniń arasındǵı túsirilip qaldırılǵan irkilis belgilerin tuwra gáptiń mánisine qaray ózlerińiz qoyıp, kóshirip jazıń. Tuwra gáptiń tırnaqshaǵa alınıw hám alınbaw sebeplerin túsindirıń.

1. — Onıń ornına meni jaz, men baraman, — dedi Sadulla. (*N.D.*)
2. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında bılay deydi: «Jaqsılıq jerde qalmas».
3. Bizler dedi ol tek miynette ǵana emes, al gúllan iste de basqalardıǵa úlgi kórsetiwimiz kerek. (*Á.T.*) 4. Ol juwırıp baratırıp, izine burılıp shofyorga sen nege tursań dep baqıradı. 5. Júreseń-á, tezirek degen ashshı dawıs shofyordıń adımıń tezletti. (*I.Q.*) 6. «Jaqsı sóz — jan azıǵı» degen gáp bar. — Házir baraman, júre berıńiz dep úyine qaray juwırıp ketti.

(N.D.) 7. Júdá bárekella, balam, qarıw sala berinler dedi Atajan ata tegislenip atırǵan jerlerge bir qatar kóz salıp. (J.S.)

165-shınıǵıw. Oqıń. Tıwra gáp penen avtor gápiniń orın tártibin, olardıń bir-birinen ózgesheligin, irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıw sebebin aytıń.

1. Baslıq Tınalıyev olardıń bárin de Ergashtıń atlar qosıwlı tırǵan gúndesiniń qasına shaqırıp aldı da:

— Qáne, mına atlardıń qosqa qalay qosılǵanına min taǵıńlar! — dedi.
2. — Sultanmurat, — dep onı úlgi tutıp sóyledi baslıq Tınalıyev, — sen komandir retinde hár saparı jumıs baslanar aldında atlardıń kim qalay etip qosqa qosatuǵının biliwge minnetliseń. 3. — Qáne, maǵan aytıńlar, jumıstan soń tünde atlardıń abızrayların qay jerge taslap ketesizler? — dep soradı. 4. — Moyınlaytuǵın hesh nársesi joq, — dedi Palwan, — rasın aytsam, paxtashılıqqa qızıǵaman. 5. Jumagúl bılay dedi: «Sen haqıyqat adamsań Palwan!». 6. Sayımbetke qarap ol: «Júr, awqatqa barayıq», — dedi. 7. — Haw, mınaw Múshiriptiń bórki emes pe? — dedi (K.S.). 8. Shıraqlarım, — dedi Serimbet aǵa araǵa túsip, — zaman tiregi sol jaslar (Ó.A.).

§ 39. Tıwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırıw jolları

166-shınıǵıw. Qatar berilgen gáplerdi oqıń. Olardıń bir-birinen dúzilislik hám inovaciyalıq ózgesheligin anıqlań.

Tıwra gáp	Ózlestirilgen gáp
1. «Bular iz kesip sózsiz tabadı», — dep adamlar olarǵa isengen qálpinde qala berdi (T.Q.).	1. Bular iz kesip sózsiz tabadı dep, adamlar olarǵa isengen qálpinde qala berdi (T.Q.).
2. Mátkárim aǵa: «Balam, óz baxtıńdı miynetten izle, el ushın ayanbay miynet et, qádemińe nur jawsın», — dep perzentine atalıq násiyatın berdi (Q.E.).	2. Mátkárim aǵa perzentine balam, óz baxtıńdı miynetten izle, el ushın ayanbay miynet et, qádemińe nur jawsın», dep atalıq násiyatın berdi.
3. «Bul bayram, — dedi asıqpay sóylegen terimshi qız Ayımjamal, — baxıtlı ómirge jetistirgen ullı kúsh» (J.S.).	3. Asıqpay sóylegen terimshi qız Ayımjamal bul bayramnıń baxıtlı ómirge jetistirgen ullı kúsh ekenligin ayttı.

Bunda birinshi mısaldağı tuwra gáp penen avtor gápi azı-kem ózgeriske ushırap ekewiniń arasındağı baylanıstırıwshı dep kómekshi feyili dáslepki jay gáptiń quramına ótip, sońǵı gáp penen baylanıstıradı hám dáslepki gápke baǵınıńqılıq máni beredi. Ekinshi, úshinshi mısallardağı tuwra gáp hám avtor gápleri de aralasıp kelip ózlestirilgen keńeytilgen jay gáp túrinde kelgen.

Dúziliw forması ózgeretilip, mazmunı saqlanıp berilgen basqanıń gápine **ózlestirilgen gáp** delinedi.

Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırǵanda avtor gápindegi *dep, degen, dedi, deydi, desti* hám t.b. baylanıstırıwshılıq xızmettegi kómekshi feyiller ózlestirilgen gáptiń quramında saqlanadı yamasa olardıń ornına **ayttı, soradı** hám t.b. feyilleri qollanıladı.

Tuwra gáp ózlestirilgen gápke tómendegi jollar menen aylandırıladı:

1. Tuwra gáptiń bayanlawıshı betlik qosımtalı feyilden bolıp kelgende, sol feyil **-ǵan/-gen, -tuǵın** qosımtalı kelbetlik feyilge yamasa **-ǵanlıq/-genlik** qosımtalı atawısh feyilge aylanıp, tabıs sepliginiń jalǵawı jalǵanadı hám keńeytilgen tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Al avtor gápindegi **dedi** feyili **ayttı** feyili menen almasıp bayanlawısh bolıp keledi. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

— Biyik shıńlarǵa, bálentliklerge talpınamız! — dedi hámme kewilli ráwishte (Ó.X.)

Hámme kewilli ráwishte biyik shıńlarǵa, bálentliklerge talpınatıǵınlıǵın ayttı.

2. Tuwra gáptiń bayanlawıshı atlıqtan yamasa modal sózinen bolıp kelgende, ózlestirilgen gápte sol bayanlawısh xızmetindegi sózge **eken** tolıqsız feyili dizbeklesip tabıs sepliginde qollanıladı. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

1. «Bul kisi meniń ustazım!» — dedi Tursınay (N.S.).

1. Tursınay bul kisi óziniń us-tazı ekenligin ayttı.

2. Kesesine kultivaciyalaw ke-rek, — dedi Jamal (K.S.).

2. Jamal kesesine kultivaciylaw kerek ekenligin ayttı.

167-shúnıǵıw. Berilgen tuwra gáplerdi ózlestirilgen gápke aylandırıp kóshirip jazıń. Olardıń arasındaǵı ózgeshelikler tuwralı túsiniń beriń.

1. Házir sol atızlardı barıp kóremiz, — dedi xatker. 2. Bále ǵawashanıń túbinde emes, — desti basqalar. 3. Bul hádiyseniń negizi tereńge suw barmay atırǵanlıqtan, — dedi Jáhángir eń izinde. 4. Jáhángir aǵa ne islep, ne qoyǵanın bileđi, — dedi Turımbet. 5. Topıraqtıń astıńǵı qatlamına suw barıp jetpegenlikten ǵawasha kem-kemnen solıydı, — dep dálilledi Jáhángir. 6. Házir qarapayım adamlar da bilgir, — dedi xatker (Ó.X.).

3. Sóylewshi tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırıp aytqanda, onı azı-kem ózgertip qollanadı. Bunday jaǵdayda tuwra gápтеgi feyil bayanlawısh heshqanday ózgeriske ushıramastan, avtor gápindegi kómekshi feyil arqalı baylanısadı. Sintaksislik xızmeti jaǵınan keńeytilgen aǵzalı jay gáp yamasa baǵınıńqılı qospa gáp wazıypasın atqaradı. Mısalı:

Tuwra gáp

Ózlestirilgen gáp

1. «Nede bolsa qasqırdıń izin quwıp kóreyin», — dep atınıń basın toǵayǵa burıp iz quwdı (X.S.).	1. Nede bolsa qasqırdıń izin quwıp kóreyin dep, atınıń basın toǵayǵa burıp iz quwdı.
2. Men de ótsem qáytedi?! — dep ol birazdan keyin basın kóterdi (X.S.).	2. Men de ótsem qáytedi dep, ol birazdan keyin basın kóterdi.

Bul mısallarda avtor gápindegi **dep** feyli intonaciya arqalı bólingen dáslepki bólektiń quramına ótip, olarǵa baǵınıńqılıq máni beredi. Birinshi mısaldaǵı ózlestirilgen gápte qara hárip penen jazılǵan sózler ayırım-langan pısıqlawısh hám ekinshi mısaldaǵı ózlestirilgen gápтеgi qara hárip penen jazılǵanlar baǵınıńqı gáp xızmetinde kelgen.

168-shúnıǵıw. Ózlestirilgen gáplerdi tuwra gáp etip jazıń. Olardıń orın tártibi hám mánisine qaray irkilis belgileriniń hár túrli bolıp qoyılıwın esapqa alıń.

1. Shamurat ata shákirtlerine ǵawashalardı salqın menen suwǵarıw kerek ekenligin násiyat etti (Q.S.). 2. Men sizlerge Reyim aǵanıń tikken teregin kórsetemen dep, baǵman ornınan turdı. 3. Mırzabek Palwanǵa

qarap turıp, mashinası menen onıń úyin kóshirip kelgenin ayttı (Ó.A.). 4. Men Xojanazardıń qasına barayın dep, Qádirbay ornınan turdı. 5. «Ala burqan dawılda mallar kózden ğayıp boldı» dew jaqsı emes edi (X.S.). 6. Ol kelte jip gúrmewge kelmeytuǵınlıǵın ayttı (Á.T.). 7. Ol Levinson qusaǵan bir sózli adamǵa isenbewge hám moyınsınawǵa bolmaytuǵının ayttı (A.P.).

Ózlestirilgen gáp

Tuwra gáp

Mırzabek Palwanǵa qarap turıp, mashinası menen onıń úyin kóshirip kelgenligin ayttı.	— Mashina menen onıń úyin kóshirip keldim, — dedi Mırzabek Palwanǵa qarap turıp.
--	--

169-shınıǵıw. Ózleriniz kórkem shıǵarmalardan tuwra gápke 5 gáp tawıp, olardı ózlestirilgen gápke aylandırıp jazıń.

Tuwra hám ózlestirilgen gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Tuwra gáp dep nege aytamız? Tuwra gáp penen birge qanday gáp qollanıladı? Qaǵıydasın aytıń.
2. Tuwra gáp penen avtor gápi qanday sózler arqalı baylanısadı? Olardı atap kórsetiń.
3. Qanday jaǵdayda tuwra gáp tırnaqshaǵa alınadı, qanday jaǵdayda alınbaydı?
4. Tuwra gáp penen avtor gápinin arasına qanday irkilis belgileri qoyıladı?
5. Ózlestirilgen gáp dep nege aytamız? Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırǵanda onıń irkilis belgileri saqlana ma?
6. Dialog dep nege aytamız? Onıń irkilis belgileri qanday?

170-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilde dúzilgenin hám olardıń quramında qanday gápler qollanılganın anıqlań. Tuwra gáplerdi tawıp, olardıń avtor gápinen qanday irkilis belgileri arqalı bólinip ayılǵanın hám mánisine qaray qanday gáp ekenin anıqlań.

Úlken qara úydiń aldında qora-qopsı tazalap júrgen hayal birden kózge tústi. Ol da meni kórip maǵan qaray júzin burdı.

— Apa, sálem! — dep ádettegishe qolınan aldım.

— Saw bol, qaraǵım, muǵallımjan. Keliń, dep ol maǵan mirát etti hám alǵa júre basladı.

— Apa, úyde Sadıq joq pa? Ol mıyıǵınan kúlimsirep:

— Biziñ Sadıqjan nağız jigit boldı ğoy, — dedi ol úyine kire berip, ol sabaqın tayarlap bolıp qozı bağıwǵa ketti.

Sonıñ arasında jamırasıp qozılar da keldi.

— Shopan bala, harma? — dedim qasına barıp.

— Ekewi de hasıl qozı, muǵallım. Úlkeygen soñ sur tuwadı, — deydi aǵam.

— Onda sen ákeñdey dañqlı shopan bolasañ ğoy!? ... Áne, bul — mártlik is! — dedim onıñ quwanışlı kewlin kóterip (Ó.X.).

171-shınıǵıw. Tuwra gáplerdi ózlestirilgen gápke aylandırıp kóshirip jazıñ. Tuwra gáp hám avtor gápleriniñ qanday ózgeriske ushıraǵanın, qanday gáptiñ (jay gáp pe ya qospa gáp pe) dúzilisine ótkenin túsindirñ.

1. Bunıñ aqıbeti jaqsı bolmas, — dedi Sánem gúrsinip. 2. Ul menen qızdıñ qanday ayırması bar? — dedi salmaqlı túrde ol. 3. Tórebay aǵa, ózim ketemen, qal aǵa. — dedi Jumagúl (T.Q.). 4. Mektep oqıwshıları bılay desti: «Mektebimizdiñ aylanasına terek tigip kórkeytemiz». 5. «Zoo-texnikalıq qádelerdi iske asıra otırıp, — dedi Aysultan, — bıyılǵı jılı ózime bekitilgen 16 sıyırımnıñ hárbirinen 2300 litrden sút sawıp tapsıraman». 6. Ol sózin nıqlap: «Men usı qaǵıydanı uslap tutaman», — dedi. (K.S.) 7. Direktor menen sóylesiwimiz kerek edi, — dedi mexanik. (I.Q.)

Tuwra hám ózlestirilgen gápler boyınsha test sorawları

172-shınıǵıw. Test sorawların sheshiñ.

1. Berilgen qatarlardan tuwra hám avtor gáplerin tabıñ.

A. Sizler alıstaǵı Aqsayǵa keteyin dep atırsız.

B. — Gáp mınaday balalar, — dep sózin dawam etti baslıq. (Sh.A.).

C. Tikjarlardıñ ústin qaplaǵan qayınlar, osınalar qızǵış, sarı reñge dónedi.

D. — Jaqsı jılqılar eken, baqqıda turǵanın dárhal bile qoyasañ, — dep Inkamal apay onı xoshametlep sóylep. (Sh.A.).

2. Berilgen «T» — «A». «T» — a — «T» túrindegi kestden tuwra hám avtor gápleriniñ qaysı orında kelgenin anıqlañ.

3. Özlestirilgen gáptıń qaysı orında berilgenin tabıń.

A. — Hámıyda men Aqsuwatqa ketemen, — dedi Asqar sózdi shorta kesip. (Ó.X.).

B. Asqar sózdi shorta kesip, óziniń Aqsuwatqa ketetuǵının ayttı.

C. Aqsuwatqa barmasam bolmaytuǵın, olar qoylardı qırıp alar.

D. Olar jas shopan, olarǵa keńes beriw kerekligin ayttı.

IRKILIS BELGILERI

§40. Irkilis belgileri haqqında túsiniq

173-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Gáplerdiń quramında qanday irkilis belgileriniń qatnasqanın anıqlap, solardıń ishinen útir, noqat, qos noqat, sıziqsha, soraw hám úndew belgileriniń qollanıw xızmetlerin túsindirín.

1. Qırǵızdıń Alatawınıń shoqqıları kóp. Olardıń birewleri biyik bolsa, basqaları onnan da biyik. 2. Xalqımız usı bálent shoqqılardı «tuǵ shoqqı», yaǵnıy «tuw shoqqısı» dep ataydı. 3. Berdaq ta kóp milletli tuwısqan ádebiyatımızdıń tuw shoqqısının biri. (*Sh.A.*) 4. Mine, Berdaq tórt kúndi aman ótkerip bolıp, besinshi kúnniń tilegin tilep tur. 5. Aqırı basqa ilajı qansha?!... Mına qawın-ǵarbızlar, asqabaq-palawqabaq, júweri, tarı, gúnji—hámmesi bala-shaǵalarınıń bir jıllıq nesiybesi?!. Mine, Berdaqtıń tilep otırǵanı—usı gedey awılınıń tilegi. 6. Kúni keshe awıldıń barlıq eginlerin jayaw aralap kórip qaytıp, jaǵasına tükirindi: tek endi, átteń, usı «bes qonaq»tan aman qalsa! 8. Berdaq yarım aqshamǵa shekem de uyqılay almadı. Bul nesi eken?... Sol burınǵıday yadına úlken shıǵarma jazatuǵın nárese túskende bolatuǵın jaǵday ma eken?... (*A.S.*)

Awızeki sóylew hám jazıwımızdaǵı sózler yamasa gáppler bir tutas aytılp kete bermeydi, intonaciyalıq irkilis, qısqa pauza jasaw menen de aytıladı. Bunday jaǵdayda gáptiń yamasa gáptiń quramındaǵı sózlerdiń intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray shártli irkilis belgileri qollanıladı. Irkilis belgileri gápтеgi sózlerdiń, sóz dizbekleriniń yamasa gápplerdiń mánilik jaqtan tıńlawshıǵa túsiniqli, dál uǵınılıwın támiyinleydi.

Irkilis belgileri de háripler sıyaqlı jazıwda shártli belgilerdiń biri. Olardıń sanı onsha kóp emes. Jazıwda barlıǵı bolıp on túrli irkilis

belgisi qollanıladı: noqat (.), soraw belgisi (?), úndew belgisi (!), qos noqat (:), útir (,), noqatlı útir (;), kóp noqat (...), sıızqsha (—), qawıs (()), tırnaqsha («»).

Irkilis belgileriniń sanı az bolǵanı menen olardıń sintaksislik xızmeti júdá keń. Máselen, bir ǵana útirdiń ózi jay hám qospa gáplerdiń quramında birneshe sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı bolıp keledi. Bul irkilis belgisi jay gáplerdiń quramında sanaw intonaciyası menen ayılǵan birgelkili aǵzalardıń arasına, ayırımǵan aǵzalarda, kiris hám qaratpa aǵzalarda gáptiń tiykarǵı bóleginen ajratıp kórsetiwde, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi bir-birinen bólip jazıwda qoyıladı.

Irkilis belgileriniń qoyılıw orınları hár túrli. Olardıń geyparaları gáptiń aqırında qoyılatuǵın bolsa, geyparaları gáp ishinde, al bazı birewleri gáptiń basında, ortasında qollanıla beredi. Usı sıyaqlı ózge-sheliklerine qaray tómendegi toparlarǵa bólinedi:

1) gáptiń keynine qoyılatuǵın irkilis belgileri; 2) jay gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri; 3) qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri.

174-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptiń keynine qoyılǵan irkilis belgilerin atap, olardıń qanday máni ańlatıp kelgenin aytıń.

Mine, kúni menen kózleri tórt bolıp kútken awızashar baslanıp, hámmeniń qudayı berip qaldı. Esnazardan basqanıń qolları dasturqanǵa mákidey qatnap tur. Jańa ǵana kirip-shıǵıp xızmet etip júrgen Óteshke: «Kún batpadı ma? Ele qızılı sembedi me?... Bar kórip qayt!» dep, kúniń batıwın shıdamsızlıq penen kútip otırǵan Arzı da házir tım-tırıs. «Há, áttegene!... Bularǵa tezirek kún batsa, tamaǵınan bir nárse ótse, soń toyıp qarındı tır-tır qasıp jatsa, bas!... Basqa táshwish, basqa ǵamnıń keregi joq... Ernazar Arzıǵa jek kórinish penen qaradı. «Adam degende bir pám, parasat, shıdam degen nárseler bolmay ma eken?!» ol taǵı da oy teńizine súńgıp ketti. Qara tamaq, dúnya-mal degenlerden joqarıraq aǵayın-tuwısqa, awıl-el, xalıq mápi usaǵan túsinipler bulardıń yadına qashan keler eken?! (A.S.)

175-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebebin anıqlań.

1. Berdaq onıń júzine taǵı da kóz astınan urlanıp kóz juwırttı «Bunshama nege birden iye qoydı eken» 2. Tek Aydos babasına arnap dástan jazǵanlıǵım ushın ba yaki basqa da bir belgisiz oyları bar ma 3. Bul kúnde tek Ernazardıń ǵana emes atı qoldawlınıń anasına aynalǵan Qumar analıqtıń bul aytqanlarınıń danalıq gáp ekenligin moyınladı 4. Lekin sonda da negedur bul gápke bazda ámel qılsa geyde umıtıp qala beredi 5. Ax áttegene sol waqıtları bul islerge nege qol qoydı ya 6. Irastan da Muhammed ámin xanǵa jaǵınbaqshı, sonıń kewline jetpekshi boldı ma eken 7. Yaki qorqaqlıq etti me 8. Bálkim solaydur (A.S.)

§41. Gáptiń keynine qoyılatuǵın irkilis belgileri

Belgili bir tekst ishinde pikirdiń tolıq yamasa sheklengen dárejede tamamlanǵanın bildiretuǵın irkilis belgileri retinde noqat, soraw, úndew belgileri hám kóp noqat qollanıladı. Olar bóliwshi irkilis belgisiniń xızmetin atqaradı. Bulardıń jazıwda kóp qollanılatuǵınıń biri—**noqat**. Noqat tekst ishindegi xabar mánisindegi gáplerdi basqalarınan bólip kórsetiw menen birge, qospa oy-pikirdi bildiretuǵın birneshe gáplerdi de baylanıstırıp, bir pütün sintaksislik birlikke—tekst sintaksisine biriktiredi.

Noqat (.). Teksttegi óz aldına qollanılgan xabar hám buyırıq gáplerdiń keynine qoyıladı. Noqat arqalı bólingen gáplerdiń intonaciyası gáptiń aqırında páseń ayıladı da, gáptiń tıyanaqlanıp tamamlanǵanın bildiredi.

Jazıwda noqat belgisi gáptiń aqırında tómendegi jaǵdaylarda qoyıladı:

a) belgili bir pikir tıyanaqlılıǵına iye bolǵan xabar mánili jay gáplerdiń keyninen qoyıladı: Alısta ǵawdıyıp júretuǵın kombaynlar da kórinbeydi. Atızlarǵa ele mallar jayıлмаған edi. (Sh.A.) Xalıq muǵalimi orınlı túrde jaslardıń ruwxıy ustazı dep esaplanadı. («E. Q.»);

b) buyırıq gápler páseń intonaciya menen ayılǵanda aqırına noqat qoyıladı:

— Gáp mınaday, Anatay, sen úyińe qayt. Seniń apań awırıp qalıptı. Bar, házir bar. Attan tús. Al, sizler, balalar, atlardı tez suwǵarıp, dárhal usı jerge kelińler. Eglenip júrmeń, shıbınday ushıp barıp keliń. Men sizler kelgenshe usı jerde otıraman. (Sh.A.);

d) xabar mánisindegi bir pütün qospa gáptiń keynine qoyıladı: Qar erigennen keyin, hámmesi de Aqsayǵa jer súriwge atlanadı.

(*Sh.A.*). Ishine motor ornatılğan kemeniñ artında bir adam otır, ol ara-tura otırğan ornınan uship turıp, tum-tusına asıqpay kóz tasladı. (*Ó.A.*)

176-*shınıǵıw.* Oqıń. Noqat qoyılğan gáplerdiń dúzilislik hám mánilik jaqtan qanday gáp ekenin anıqlań.

1. 1942-jıldıń jaz ortası. 2. Saratannıń tamılǵan ıssısı. 3. Keńseniń qubla tárepine salınğan úlken sklادتıń aldındaǵı maydansha tolı jıyın. (*K.S.*) 4. Dáryanıń suwı sarqılıp baratırǵanday azlaw kórindi, tek aylanba dıǵırıqlardı sharpıp, iyrim tartıp, jılısıp turǵanday bolıp tur. 5. Dáryanıń aǵısına qarsı esip, tolqın kóterip turǵan samal da joq. Tınıshlıq. (*K.S.*) 6. Jılqıshı atanıń nápesinen bolǵan janıwarlar kúsh salıp tartıńlar. 7. Sır bere bermeń, adımlarınızdı bosańlastıra kórmeń. 8. Meniń sizlerdi tuwarıwǵa haqım joq.

Soraw belgisi (?). Soraw gápler mazmunı boyınsha sorawlı máni ańlatadı hám sol mánige baylanıslı gápтіń sońına soraw belgisi qoyıladı. Soraw gápтіń aqırında intonaciya kóterińki aytıladı.

Soraw gápler qanday da bir nárseniń, waqıyanıń, is-háreket-tiń hal jaǵdayın sorap biliw maqsetinde qollanıladı. Bunday soraw gáplerde tıńlawshı qatnasadı hám sol tıńlawshıdan juwap kútiledi. Mısalı: Urıstıń aldında soqtırǵan tórt-bes ushan keme bar emes pe edi? Sonı nege paydalanıp atırsız? (*Ó.A.*) — Aqsaqal, bizler sonsha oylap bul attıń ayaǵına qanday zaqım kelgenin bile almay atırmız, ne boldı eken, buǵan? (*Sh.A.*)

Soraw belgisi gáplerdiń keynine tómendegi grammatikalıq qural-lardıń qatnasına baylanıslı qoyıladı:

1. Soraw almasıqlarınıń qatnası arqalı dúzilgen gáplerdiń keynine qoyıladı: **Kimdi** kútip tursań? Bekimbet, keshe sen **nege** jıynalısqá kelmediń? (*T.Q.*) **Qayda** júrsiz? Tegislengennen keyin bulkárada **qanday** tayarlıq jumısların alıp barasız? (*J.S.*)

2. **Ma, me** soraw janapayları hám **she, aw, góy, á** janapayları qatnasqan soraw gáplerden soń qoyıladı: Seniń usı jerge eń áweli kelgeniń esińde bar **ma**, Tolǵanay? (*Sh.A.*) — Mınalardıń barlıǵın sen taptıń **ba**? (*T.Q.*) Jańaǵı kelip ketken bala-**she**? (*J.A.*) Sen bayaǵıda biziń awılда boldıń-**aw**? Siz onıń qızısız **góy**? (*A.Ó.*) Bir bále taptıń-**aw, á**? (*Ó.A.*)

3. Sorawlıq mánidegi **ne sebepli, ne ushın, nelikten** kómekshi sózlerdiń qatnasınan dúzilgen gáplerden keyin: **Ne sebepli** átirapına qaradıń? (*Á.Sh.*) Ol **ne ushın** arza berdi eken? (*T.Q.*)

4. Bayanlawıshı **shıǵar, qáytedi, bolar** sıyaqlı modal mánili kómekshi sózlerdiń qatnasınan dúzilgen soraw gáplerdiń keynine soraw belgisi qoyıladı: Orazan batır bir nárse demekshi **shıǵarsız?** (*T.Q.*) Toǵayǵa jasırınsaq **qáytedi?** (*A.B.*) Bul máseleni jámaát jıynalıısında qaraw kerek **bolar?** (*A.Ó.*)

5. Soraw intonaciyası menen ayılǵan gáplerdiń keyninen soraw belgisi qoyıladı. Bunday jaǵday, kóbinese, dialog túrindegi gáplerde ushırasadı:

— Háy, balalar! Qaydasızlar? Dawıs berinler. Onıń atı — Gúlsarı. Yadıńda bolsın.

— Gúlsarı?

— Awa. (*Sh.A.*)

6. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler soraw mánili bolıp kelgende, hárbir soraw mánili jay gápten keyin útir qoyıladı da, soraw belgisi qospa gáptiń keynine qoyıladı: Erteń biz olardı qayda jayǵastıramız, jay qáne? Túsiniptursız ba, bul ne degen gáp, bul gáptiń aqırında qanday máni bar? (*Sh.A.*)

177-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáptiń sońında soraw belgisiniń qoyılıw sebeplerin, soraw gáplerdiń bildiriliwi ushın qanday grammatikalıq qurallardıń qatnasqanın túsindirin.

1. — Amanbısań, qutlı dalam? — Shúkir, Tolǵanay. Sen keldiń be? Bul saparı da aqlıǵıńdı ertip kelmediń be, Tolǵanay? — Kórip tursań ǵoy. Qara basım keldim. (*Sh.A.*) 2. Ne jumıs penen keldiń? Qashan júreyin dep atırsań? Dostım, qaysı awıldan bolasız? (*Ó.A.*) 3. Múmkin, tek awır jaralı bolǵan shıǵar? Nege olar bunshelli qayǵılı eken? Sál tómenirek tússem qalay bolar eken? Biraq, qozǵalsam, iyt sezip qalmas pa eken? Kim biledi? 4. Al, bul jerdi ne ushın tegislemeydi? (*I. Q.*) 5. Biziń úyge barıp qaytsaq qáytedi? (*X.S.*)

6. Aǵarıp atqan tań ba eken,
Tań sholpanı kún be eken,
Aǵashtıń bası nar ma eken,
Shubalısqan el me eken,
Shubırlasqan mal ma eken? (*S.K.*)

178-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına soraw gáp dúziwshi tiyisli grammatikalıq qurallardı qoyıp kóshirip jazıń hám sol grammatikalıq qurallardıń qanday sóz shaqabı ekenligin aytıń.

Grammatikalıq qurallar: ma, me, qayda, nelikten, qay, nege, be, ǵoy, she.

1. Qızıń qayda? Ayt, qızınıń ... ekenligin? 2. « ... jerleriń awıradı, áje?»—dep sorayman. 3. Men «Jaralarıń dım qıynap atır ... ?»—dep sorayman onnan. 4. Ol kúni suwda ılaylangan, kún de qabaǵın úyip turǵan. Bul ... eken? (S.K.) 5. Sen ... bozlay bereseń? 5. Ol jaqta bári de radio menen islenedi. Jerden, yaǵnıy oraylıq basqarıwdan nusqaw beriledi. Túsindiń ... ? 6. Al, eger sol zamanlarda kitap jazılǵan bolsa ..., sonda qalay boladı? 7. —Demek, sen oǵan ele heshnárse aytpaǵan ekenseń daǵı onda, Tolǵanay? 8. Bir kúni bolmasa, bir kúni birew tosattan dúrs ettiredi ... ele? (Sh.A.)

Úndew belgisi (!). Qollanıluwı jaǵınan úndew hám buyırıq gáplerdiń keynine úndew belgisi qoyıladı. Úndew belgisi qoyılǵan gápler tekst ishinde basqa gáplerge qaraǵanda mazmunı jaǵınan sóylewshiniń hár túrli tuyǵı-sezimin bildiredi. Intonaciyalıq jaqtan kúshli, kóterińki dawıs penen ayıladı. Mısalı: Bala kele sala ashıq turǵan qapılarga: —Keldi! Dúkan mashina keldi!—dep júregi sháwkildep birden baqırıp jiberdi. (Sh.A.)

Bul belgi úndew hám buyırıq gáplerdiń mánilik, dúzilislik hám intonaciyalıq ózgesheliklerine qaray tómendegi jaǵdaylarǵa qoyıladı:

1. Shaqırıp, úndew hám qutlıqlaw mánisindegi gáplerdiń keynine qoyıladı: Ǵárezsizlik bayramıńız qutlı bolsın! Elimiz tınısh, xalqımız aman bolsın! («E.Q.»)

2. Kúshli buyırıq, ótinish, tilek mánisindegi buyırıq gáplerden keyin: Mısalı: Shabdar ornında qalǵan eken. Sultanmurat qara úyden atlıǵıp shıqtı da, Shabdarǵa ǵargıp minip, úydi aylanıp júrip baqırdı: —Anatay, awılǵa shap! Toqtawsız túrde shap! Ózimizdiń adamlardı shaqırıp kel! Men olardı irkip turaman! Tek sen tezirek shaqqanlas! Shap Anatay, shap! (Sh.A.) Isińdi súyip isle! Júdá jaqsı bolıptı, balam. Iláya, oń bolsın! (A.S.).

3. Kóterińki intonaciya menen ayılǵan xabar gáplerden keyin qoyıladı: Dúnya, dúnya bolıp jaralǵannan beri bunday mereke bolǵan

emes! (*Sh.A.*) Seniń anań—meniń anam! Sen oqıw pitkerip kelgen-she, ózim qarayman! (*A.S.*)

4. Kóterińki dawıs tolqını menen ayılğan qaratpa aǵzalı jay gáp hám qaratpa gáplerdiń keynine qoyıladı: Háy-y, arbakesh, jorta qıla bermey tezirek bol!—dep baqırdı. Apa-a-a! Áliyma-a-an!—degen dawıs shıqtı. (*Sh.A.*) Joldaslar! Xalqıma xızmet etiw ushın ketip baratırman. (*Ó.A.*)

5. Kóterińki intonaciya menen ayılğan tańlaq sózli jay gáplerden hám tańlaq sóz-gáplerden keyin: Alaqay, Palman aǵam kiyatır! Pa, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirli! (*N.D.*) — Bárekella! Torgay aǵa, jaqsı at bolajaq túri bar eken. (*Sh.A.*)

6. Kúsheytıw mánisindegi **qanday, qaysı, qansha, qanshama, solay, sonday, bunsha, qalay-qalay** t.b. almasıqlardıń qatnasında dúzilgen úndew gáplerdiń sońına qoyıladı: Bul **qanday** awhal! Aysánem bolsa Ğodalaqtıń qanjǵasında jılap ketti. (*S.X.*) Usınday ápiwayı miynet erleri bizde **qanshama** kóp deysiz! (*Ğ.S.*) Barlıq jumısım usılardıń dasturqanı ushın! Awa! **Solay**, joldas Dáwletov! (*T.Q.*)

7. Bayanlawışına **á, o, aw, dá, góy** janapayları dizbeklesip kelgen xabar gáplerden keyin úndew belgisi qoyıladı: Bas shıpaker jalǵız mashınanı minip ketken-á! Traktor bolsa ońlanar. Ğırıstay azamattı aytsañ-o! Azamat sawalıp kelse traktorındı ońlap beredi góy! Áwel-den-aq oqıwǵa tabanıw tartpap edi-aw! (*A.S.*)

179-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdiń sońında úndew belgisiniń qoyılıw sebeplerin túsindirip.

1. Barlıq kúsh jetistirilgen zúraátti jıynap alıwǵa qaratılsın! Hámme—jıyın-terimge! («*E.Q.*») 2. Shabdar! At bolǵanıña janıwar! (*Sh.A.*) 3. Kózaydın batır, kózaydın! («*A.*») 4. Mine, mınaw Aqdáryanıń «káramatlı» topıraǵı. Iláyim, usı topıraq tartıp, jawındı jeńip, aq júzli abıroylı bolıp elge aman kelgeyseń! Aqdáryanıń topıraǵın tókpe!... (*K.S.*) 5. Tuwǵan jerge tabanıw tiydi boldı, ózim seni oqtaman! (*A.S.*) 6. Qáne, Esenqul, ayda! Bayaǵıday etip ayday ber! (*Sh.A.*) 7. Mınaǵan qara, ene, qanday ráhát baǵıshlaytuǵın jawın deyseń-á! Qaray qoysa endi, qanday móldir jawın—bul! (*Sh.A.*) 8. Súyinshi, Tolǵanay apa! Jorabek atamnıń kelini bosandı.—Qoy-á! Qashan bosandı? Búgin tań aldında. (*Sh.A.*)

9. — Sálem! Tursınay!... Oraqbay qolın sozdı. — Haw. Ózińniń sırıńdı óziń aship, ol neń. (*S.X.*)

180-shunıǵıw. Gáplerdiń mánisi hám intonaciyasına tiykarlanıp, olardıń sońında qoyılatuǵın irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Noqat, soraw, úndew belgileriniń qoyılıwındaǵı grammatikalıq qurallardı anıqlań.

1. — Kókenay, ay Kókenay, — dep baqıradı ol — nege Batırayǵa qaramaysañ, ya Kókenay, qolında kitabı, juwırıp sırtqa shıǵadı. 2. Burınǵı zamanlarda eline jaw topılǵanda biziń xalıqtıń aytqan qosıqların umıtqansañ ba, Juldız apa 3. — Nege sen ájeńniń izinen juwırasañ, ya ájeńsiz bir maydan da tura almaysañ ba, júr úyge 4. Mınanı kórdińiz be 5. — Júr meniń súyikli balam, úyge barayıq Tura ǵoy, aynalayın 6. Jawdıń biziń jerimizdi ayaq astı etip, biziń xalqımızdı qorlaǵanın kórgim kelmeydi, ákejan Ruqsat et, barayın men de, ardaqlı áke Meni irkpe, tileymen

§42. Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgileri

Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgileri sintaksislik birliklerdiń dúzilislik ózgesheliklerine qaray: 1) jay gáplerdiń irkilis belgileri hám 2) qospa gáplerdiń irkilis belgileri bolıp ekige bólinedi.

Jay gápler dúzilislik, mánilik hám intonaciyalıq ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan jay gáplerde bóliwshi hám ajratıwshi irkilis belgileriniń ekewi de qollanıladı.

Jay gáplerde tómendegi irkilis belgileri qollanıladı:

Útir. Útir awızeki sóylewde qısqa pauza (irkilis) menen aytıladı. Ol sintaksislik xızmeti jaǵınan bóliwshi irkilis belgisiniń toparına kiredi. Útir kópshilik jaǵdayda jay gáplerdegi birgelkili aǵzalırdı bir-birinen bólip kórsetiwshi xızmetti atqaradı.

Útir jay gáplerde tómendegi jaǵdaylarda qoyıladı:

1) útir sanaw intonaciyası menen aytılgan dánekersiz birgelkili aǵzalardıń arasına qoyıladı: Qızım júdá miynet súygish, ǵayratlı, hújdanlı, anasıday ar-namıslı. (*A. Bek.*). Ana dáryamız Ámiw atın alǵańa deyin Oks, Oksus, Okuz, Jayhun atları menen atalıp keldi. Hárbir áwlad dáryanıń dańqı-qúdireti haqqında qosıq, sazlar, dástanlar, ańızlar dóretken. (*P. Sh.*);

2) eki qatarlı birgelkili aǵzalardıń arasın **menen, hám, jáne** qusaǵan dánekerler baylanıstırıp kelse útir qoyılmaıdı. Al, dánekerler birgelkili aǵzalardıń hárbiri menen qaytalanıp kelse, birgelkili aǵzalardıń arası útir arqalı bólinip jazıladı: Olardıń ishinde Qálender

menen Qaraman da bar edi. (*A. Bek.*) Irısqul biy hám ashıwlı, hám quwanışlı sóyledi. (*T. Q.*) Suwğa salğan nárete de, kergen aw da, tartqan jılım da sıgasıp balıqqa tolğan. (*K. S.*);

3) gáptiń ayırımlangan aǵzaları, kiris, qaratpa aǵzalar gáptiń tiykargı bóleginen útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: Biz, **jaslar**, ullı iste de, kishi iste de xalıq penen másláhátlesip isleymiz. (*«E. Q.»*) **Mıltıǵımdı arqalap**, Qaraterenǵe jetip bardım. (*Á. Sh.*) — **Subanqul**, sen qalay qaraysañ, bizler baxıtlı bolar ma ekenbiz. Bunnan artıq baxıttıń keregi joq, **Tolǵanay**. Diyqannıń baxtı—diyqansılıqta,—deydi ol. (*Sh. A.*) Demek, paxta egemiz. Isti qızdırmasañ, álbette, tógindi az tógeseñ, Paleke. (*Ó. X.*)

181-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Útirdiń jay gáplerdiń quramında qanday sintaksislik kategoriyaǵa qatnaslı qoyılǵanın anıqlań.

1. Biziń Tazasuwdıń túbi de, jaǵaları da gileń aq tas. 2. Sol jerlerde burınları erkinlikti, ómirdi súygen bir kishkene xalıq jasaǵan eken. 3. Qıstıń uzaq tünlerinde qolına urshıǵın alıp otırıp, kempir apam maǵan usı áńgimelerdi aytıp beretuǵın edi. 4. Kempir apam biziń Tazasuw haqqında, awılımızdıń adamları haqqında maǵan kútá kóp áńgime aytıp beredi. (*S. K.*) 5. Ol izine, arba turǵan jerge qayttı. (*Sh. A.*) 6. Adam óz baxtına ózi usta, Jılǵeldi aǵa. 7. Múmkin, kim de bolsa birew jıǵıp ketken shıǵar. (*Ó. X.*)

182-shınıǵıw. Gáplerdiń tiyisli orınlarında útir belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Útirdiń jay gáplerde qanday sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı qoyılatuǵının túsindirip.

1. Túlki jegendey bir nárese tabılar ma dep úmitlenip temir joldıń gá oyǵına gá buyǵına jılmańlap shıǵadı. 2. Túlki ǵabır-ǵubır janbawırdan tuse sala qashıp baratırıp birese artına qaraydı birese qorıqqanınan jer bawırıp qaladı. 3. Itimal ol waqıtları ospan ele tuwılmaǵan shıǵar. 4. Meyli ospan oylanıp kórsin. (*Sh. A.*) 5. Qubladan Ámiw tárepten suwı tartılǵan kól ultanında shabırawıt qamıslı jol menen bir topar atlı kiyatır. (*T. Q.*) 6. Jádigerjan Ábdimurattıń úyi de sen baratuǵın rayonda. (*G. I.*) 7. Pay-pay sóz ekenseñ-aw raxmet saǵan Berdibay aǵa... 8. Írasında da Palman ebindey qol qoyıp kishigirim nárselerdi oqıp túsinedi. (*S. X.*)

Qos noqat. Qos noqat gáp ishinde qoyılatuğın irkilis belgile-riniń toparına kiredi. Qos noqat jay gáplerde de, qospa gáplerde de qollanıladı.

Bul belgi jay gáplerde tómendegi jağdaylarda qoyıladı:

1) ulıwmalıq mánide kelgen ayqınlanıwshı aǵza ayırım-langan ayqınlawıshlar arqalı daralap túsindirip kelgende, ayqınlanıwshı aǵzadan keyin qos noqat qoyıladı: Jer beti hár qıylı taw jınıslarınan: qum, saz ılay, hák, granit, qumlı topıraq hám basqa da jınıslardan quralǵan. (*Fizikalıq geografiyadan*) Kitap gáziynesi, ilim bulaǵı úsh tilde: arab, parsı, türk tillerinde. (K.S.);

2) birgelkili aǵzalı gáplerdiń quramı hám ayqınlanıwshı, hám ulıwmalastırıwshı sózli bolıp kelgende, ayqınlanıwshı sózden aldın qos noqat qoyıladı. Mısalı: Óziniń úy-ishi: Nurjamal, Mámbetni-yaz, Ájiniyaz—hámmesi de usı qırman basında. (K.S.) Barlıq shi-kargá shıǵatuğın saray ámeldarlar: tazı úyretiwshı, qarshıǵa qálpeleri, sadaqshılar — barlıǵı tayar ekenligin shikar wáziri aytıp keldi. (O.B.);

3) tuwra gáptiń aldında keletuğın avtor gápinen keyin qos noqat qoyıladı. Mısalı: Ullı babamız Muxammed ál-Xorezmiy bir kitabında mınaday dep jazadı: «Bilip qoyıń, dáryanıń kózine jas kelse, onıń basına uwayım-qayǵı túskeni boladı. Adamlar, dáryadan miyriminińzdi ayamańlar». (P. Sh.) Ol kitapshasına únilip aldı da bılay dedi: «Sen júdá durıs aytasań, Vilko. Basqa xalıqtıń tilinde sóyley almaysań, sańıraw adamǵa usaysań». (Z. V.)

183-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qos noqattıń jay gáplerdiń quramında qanday jağdaylarda qoyılatuǵınına itibar beriń.

1. Átirap shól ósimlikleri: seksewil, kósik, qarabaraq aralas jantaq. (T.Q.) 2. Ótken waqıtlarda-aq Nekrasov bılay degen edi: «Adamnıń erki hám miyneti ájayıp nárselerdi dóretedi». («E.Q.») 3. Qalǵan jeriniń bári de: moynınıń joqarısı da, gellesi de, búyirleri de, ayaqları da, bawırınıń astı da kerisinshe aqshıl-qońır edi. 4. Jewge jaramlı azıq-awqat bir náse tabılaman degenshe túlkiniń hár qıylı zatları: gá gázebin keltiretuğın, gá ózi jaqtırmaytuğın nárselerdi iyiskelewine tuwra keldi. (Sh.A.) 5. Jumabay balıqshınıń qaptalınan qalmaytuğın hájet ásbabı: súymen, balta, bel, gürek—hámмесin bir jerge qoydı. (K.S.)

Sızıqsha. Sızıqsha — sintaksislik xızmeti boyınsha bóliwshi irkilis belgisi. ol jay hám qospa gáplerdiń quramında qollanıladı.

Sızıqsha jay gáplerdiń quramında sóylewshiniń oy-pikirleriniń stillik jaqtan qısqa, ıqsham hám anıq uǵınılıwın támiyinleydi.

Sızıqsha jay gáplerde tómendegi orınlarda qoyıladı:

1. Baslawısh ta, bayanlawısh ta ataw sepligindegi atawısh sózlerden bolıp kelgende, olardıń arasına sızıqsha qoyıladı: Aq altın zúraáti — turmıs ráhátı. («E. Q.») Perzent—ómir gúli. Ámiwdiń tolqını—tabıs tolqını. (A. D.) Ol—shopan. Sizlerdiń basshıńız—men. Úsh jerdegi úsh—toǵız. Aral táǵdiri—adam táǵdiri. («E. Q.»)

2. Baslawısh atawısh feyilinen, bayanlawısh atawısh sózlerden bolsa yamasa kerisinshe bolıp kelse, bas aǵzalar sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Araldı saqlap qalıw—bul hámmeniń isi. («E. Q.») Biziń jumısımız—joldı tazalaw. (Sh. A.)

Bulardan basqa, sızıqsha jay gáplerdiń quramında tómendegi sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı bolıp keledi:

3. Birgelkili aǵzalı gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózdiń aldına sızıqsha qoyıladı: Ol jerde stadion da, park te, klub ta — hámmesi tayın. (Ó. X.) Sabirov, Tilewmuratov, Máteke — úshewi gúrrińlesip otır. (K. S.)

4. Ayırımlanǵan aǵza ayqınlanıwshı aǵzanıń mánisin anıqlap, ayqınlastırıp kelgende, ayqınlawısh ayqınlanıwshı aǵzadan sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: Bala dúrmiyinin qaptalına qoyıp, tómenge—tawdıń etegine qaray basladı. (Sh. A.)

5. Tuwra gáplerdi avtor gápinen ajratıwda ekewiniń arası sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: «Miynetti súygendi el súyedi»,—dedi Kárim. («E. Q.»)

6. Dialoglarda hárbir gáptiń aldına sızıqsha qoyıladı: —Elektr togi barmasa radiopriyomnik sóylemey qala ma? —Álbette, sóylemey qaladı. (Á. T.)

184-shunıǵıw. Oqırń. Sızıqshanıń qoyılıw sebeplerin hám onıń qanday sintaksislik kategoriyalarǵa qatnaslı qoyılatuǵının aytıp beriń.

1. Báhar—sulıwlıqtıń baslanıwı. 2. Sulıwlıq—qızlar jılwası, qızlar kúlkisi. (G. E.) 3. Hadallıq—bul adamzattıń hújdanı. 4. Poeziya— bul jańǵırǵan ses bolar, muhabbat — bul júgi awır kósh bolar. (T. M.) 5. Poezd alǵa ilgerilegen sayın, temir kópirler, tuneller, vokzal janındaǵı salınıp

atırğan biyik imaratlar — bári de artta qaldı. (T.X.) 6. Awıl xojalıǵı hám onıń jetekshi tarawı—paxtashılıq joqarı pát penen rawajlanıp atır. («E.Q.») 7. —Jaqsı jılqılar eken, baqqıda turǵanın dárriw bile qoyasań,— Inkamal apay onı xoshametlep sóyledi. (Sh.A.) 8. — Siz ne qılıp tursız, avtobusıńız ketip qaldı ǵoy?—dedi maǵan Bektemir.

— Men sizge kelgen edim.

— Kelgenińiz jaqsı, qonaqtan qashpaymız,—dedi kórisip atırıp. (Sh.A.)

185-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Sızıq-shanıń qanday gáplerde qollanılıp kelgenin anıqlań.

1. Sol waqıtta ol qarsı aldındaǵı alıs dalańlıqta ózine málim Sarıózek kosmodromı tárepte tutası menen qıp-qızıl jalın bolıp, tikke aspańa qaray shansılıp zımırıp baratırğan bir nárseni kórdi. 2. Yapırmay-á, ırastan-aq usı ottıń ishinde adam otır ma eken? dep Edigeniń kewli bir túrli bolıp ketti. 3. «Konvenciya» avianosecinen óziniń turaqlı qalqıp keletuǵın ornı Tınısh okeanda, Aleut atawınıń túsliginde, shama menen Vladivostok hám San-Franciskodan birdey qashılıqtaǵı kvadratta júrgen edi. (Sh.A.)

Irkilis belgilerin tákirarlaw boyınsha sorawlar hám tapsırmalar:

1. Irkilis belgileriniń jazıwda áhmiyeti qanday?
2. Irkilis belgileriniń sanı qansha, olardı atap kórsetiń.
3. Irkilis belgilerin anıqlawdıń teoriyalıq tiykarları qanday, olar qanday principlerge tiykarlanıp qoyıladı?
4. Gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyıladı hám mánilerin aytıń.
5. Qos noqat qanday jaǵdaylarda qoyıladı?
6. Jay gáplerde qanday irkilis belgileri qoyıladı, olardı atap kórsetiń hám mısallar keltiriń.
7. Qospa gáplerde qoyılatuǵın irkilis belgileri qanday, olardı atap kórsetiń.
8. Jazıwda qanday jaǵdayda sızıqsha qoyıladı.

186-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyılǵanın hám sol gáplerdiń dúzilisi hám mánisine qaray qanday gáp ekenin anıqlań.

Júrip jol ushlıǵına jete almadıq. Sarsańlıq. Salmaqtı jelkege artıp shıqqan ózim edi-aw. Endi, mine, yarım jolda ma, belgisiz aralıqta

pushayman etip atırğanım! Melshiyip atırğan jáziyralıq. Zańgardıń sheksizligin qáytersen!

Árman, tilek, maqset—aspandı toltırıp, óz jarasıǵı menen shaǵırayısıp turatuǵın juldızlar qayda? Ómirge talpınıwshılıq, móldirep turǵan ashıq aspan, tirishiliktiń arqawı kún qayda?

Hesh náirse, hesh náirse kórinbeydi!... Degen menen men ásirlerge or-taq oy menen aǵıp baratırman!

187-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgi-lerdi anıqlań hám gáptiń sońında qoyılatuǵın soraw-úndew (!), birde úndew-soraw !?) túrinde qoyılıwınıń mánilik ózgeshelikleri tuwralı túsiniń beriń.

1. Ústúrtke kimler kóterilmegen. 2. Mıń jıl sheginsek, kóz aldımızǵa ullı alım Ál-Beruniydiń Ústúrtke kóterilgenin esletemiz. 3. Ullı ilimpazdı qızıqtırǵan ne náirse? Bálkim... 4. Lekin, ilim atasınıń alǵan saparına dál jorimal jasaw qayda? 5. Qalay sıǵalamayın, kózge túsetuǵını bir eles—essiz-tússiz bos qarańǵılıq.

5.—Qoblan júre bergende ne qıladı?—dedim jaylasıp otırǵan waqta.

6.—Qayaqqa?!—Onıń dawısı motordıń gúrildisin basıp ketti. (S.S.)

7.—Toqta, toqta kimdi kórip turman, ózi!? Balası hawızdıń ernegine chemodanın qoya sala:

—Aǵa, aǵa!... —dep juwırdı.

—Senbiseń!? Shıraǵım... Genjetayım... (A.A.)

Irkilis belgileri boyınsha test sorawları

1. Dánekersiz qospa gáptiń jay gápleri mánilik jaqtan hár túrli bolıp baylanıssa jay gáplerdiń arasına qanday irkilis belgileri qoyıladı?

- A. Arasına útir qoyıladı
- B. Arasına qos noqat qoyıladı
- C. Arasına noqatlı útir qoyıladı
- D. Arasına sızıqsha qoyıladı

2. Dánekerli mezgilles dizbekli qospa gáptiń jay gápleri biriktiriwshi dánekerdiń qanday túri menen baylanısıp keldende útir qoyılmaıdı?

- A. jáne, hám dánekerleri menen baylanıssa
- B. Biraq, lekin, degen dánekerleri menen baylanıssa
- C. gá, gáhi, birese dánekerleri menen baylanıssa
- D. da/de, al dánekerleri menen baylanıssa

3. Apam hámмесinen beter quwanıp atır: ol mennен qorqıp qalıptı. Bul qos noqat qoyılған qospa gáp dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenligin anıqlań.

- A. Dánekersiz mezgilles qospa gáp
- B. Dánekersiz qarsılas qospa gáp
- C. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp
- D. Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp

4. Boranlıda mákan basıp otırған eki adam boldı — birewi usı boranlı Edige (Sh.A.). Arasına sızıqsha qoyılған gáptiń dánekersiz qospa gáptiń qaysı túri ekenin anıqlań.

- A. Dánekersiz qarsılas qospa gáp
- B. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp
- C. Dánekersiz mezgilles qospa gáp
- D. Dánekersiz sebep-nátıyje qospa gáp

V—VIII KLASLARDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

188-shınıǵıw. Ilimiy tekstti oqıp túsiniп alıń. Tildıń fonetika tarawında úyreniletuǵın til nızamlıqları tuwralı túsiniк beriń.

Fonetika — til sesleri haqqındaǵı ilim. Onda til sesleri, onıń jasalıwı, qurılısı, túrli seslik nızamlıqları, sózlerdiń buwın qurılısı, pát norması hám intonaciyalıq ózgeshelikler úyreniledi. Sonday-aq, sózlerdiń durıs aytılw hám jazılıw qádeleri de fonetika menen baylanıslı bolıp keledi.

Sesler sóz ishinde aytıladı. Seslerden sózler quraladı. Tildegi sóz quraytuǵın sesler **fonema** dep ataladı. Fonemalıq xızmettegi sesler **háripler** arqalı tańbalanadı.

Sesler sóz ishinde máni ańlatıwshılıq xızmetke iye boladı. Mısalı: **jas**, **tas** sózleri úsh sestен (fonemadan) quralған (j,a, s; t, a, s). Bunda máni ańlatıwshılıq xızmetti sózlerdiń basındaǵı **j**, **t** sesleri ańlatadı.

189-shınıǵıw. Sorawlarǵa jazba túrde juwap beriń.

Sorawlar:

1. Fonetika neni úyretedi?
2. Sózler neden quraladı hám fonema dep neni aytamız?
3. Ses penen háriptiń baslı ózgesheligin aytıń.
4. Dawıslı sesler neshew, olardıń bóliniwlerin aytıń.

5. Dawıssız sesler neshew, únli hám únsız dawıssızlardıń jasalıwın aytıń.
6. Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin tańbalaytuǵın háriplerdi aytıń.

190-shunıǵıw. Berilgen tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriń.

Orfoepiya — sózlerdiń durıs aytılw normasın belgileydi. Sózlerdiń durıs aytılw yamasa durıs sóylewdiń ózine tán nızamlıqları boladı. Eger awızeki sóylewde sózlerdiń durıs aytılw norması saqlanbasa, ádebiy tildiń awızeki sóylew tártibi buzıladı. Máselen, imla qádelerine sáykes jazılǵan sulıw, sóylesiw, sózshil, ala almadı, túlki, kúndiz, alıw, juldız, kók ala usaǵan sózler usı jazılıw qálpinde aytılsa, onda bul sózlerdiń orfoepiyalıq norması buzılǵan bolıp tabıladı. Olar awızeki sóylewde suluw, sóylesiw, sóshshil, alalmadı, túlkú, kúndúz, aluw, juldúz, kógala bolıp aytılwı tiyis.

Durıs sóylew normalarınıń jıyınıǵına **orfoepiya** dep ataladı.

Ádebiy tildiń durıs jazılıw qaǵıydalarınıń jıyınıǵına **imla** (orfografiya) dep ataladı.

Sózlerdiń durıs jazılıw normaların imla belgilep beredi. Sózlerdiń durıs jazılıw qaǵıydası menen norması saqlanbasa, onıń mánisin túsiniw qıyın boladı.

Sózlerdiń durıs jazılıw qaǵıydaları imla principlerine tiykarlanadı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń durıs jazılıwında tómendegi imla principleri basshılıqqa alınadı:

1. **Fonetikalıq princip.** Bul princip awızeki sóylewge sáykes, sózler qalay esitilse, solay jazıwdı talap etedi. Fonetikalıq principke fonetikalıq ózgeshelikke ushırap birikken qospa sózler (búgin, bıyıl, qolǵap, shegara hám t.b.), sonday-aq túbir hám qosımtalardıń jazılıwında geypara qosımtalardıń tásiiri arqalı ózgeriske ushıraǵan (tamaq-tamaǵı, terek-teregi, mektep-mektebi, shap-shawıp, jap-jawıp, tap-tawıp (kel) hám t.b.) sózler kiredi.

2. **Tariyxıy-dástúrli princip.** Tariyxıy-dástúrli princip boyınsha sózlerdiń burınnan jazılıp kiyatırǵan qálpi saqlanǵan túrinde jazıladı. Mısalı: Xalıq, xabar, xat, xızmet, xan, xojalıq, xosh, xoshamet, samal, saǵal, súdi-gar hám t.b. sózler, sonday-aq, ertede rus tilinen kirip, jazılıwı ábden qalıplesip ketken bolıs, oyaz, samawrın, teletin, sháynek, keńse hám t.b. sıyaqlı sózlerdiń jazılıwı tariyxıy-dástúrli principke jatadı.

3. **Semantikalıq princip** boyınsha mánilik jaqtan bir sózge barabar birikken hám birikpegen qospa sózler jazıladı: palawqabaq, ayǵabaǵar,

tasbaqa, iytsiygek, palhárre, Seytkamal, Qońırat, Taxtakópir, Aralboyı, Arqakavkaz, Jańa jıl, Ğárezsizlik kúni, Qurban hayt hám t. b.

4. **Fonematikalıq princip.** Fonema—sóylew seslerindeki máni ajratıwshı tildin eń kishi birliğı. Ol sóz ishinde máni ajratıwshı til birliğı bolǵanlıqtan háripler arqalı tańbalanadı. Fonematikalıq principin talabı boyınsha imla qaǵıydaları sóz hám morfemalardagı seslerdin ayılıwına qaray emes, fonemalarǵa tiykarlanıp jazıladı. Máselen, **arab, Xalqabad** sózleriniń aqırındaǵı **b, d**, únli dawıssızlar awızeki sóylewde únsiz **p, t**, (arap, Xalqabat) túrinde ayılısa da, imlada qabıl etilgen **b, d** foneması tiykarında jazıladı. Demek, fonematikalıq jazıw sóz hám morfemalardın fonemalıq quramının saqlanıp jazılıwın talap etedi. Bul jaǵday imlada bas princip wazıypasın fonematikalıq jazıwdın atqaratuǵınan dárek beredi.

Sorawlar

1. Orfoepiya degen ne? Orfografiya dep neni aytadı?
2. Bulardın ayırmashılıǵı qanday?
3. Fonetikalıq principke qanday jazıwlar jatadı? Mısal keltiriń.
4. Tariyxıy-dástúrli principke qanday sózler negizlenip jazıladı? Mısal keltiriń.
5. Fonematikalıq princip degen ne?
6. Bul jazıwda sózler nege tiykarlanadı?
7. Ses, fonema, hárip—bulardın ayırmashılıǵı qanday?

SHÁRTLÍ QÍSQARTÍWLAR

- «A» — «Alpamıs» dástanı
 A.Á. — A.Áliyev
 A. B. — A. Begimov
 A. Bek. — A. Bekimbetov
 A. D. — A. Dabılov
 Á. T. — Áybek Tashmuxammedov
 A. F. — A. Fadeev
 A. G. — A. Gaydar
 A. X. — A. Xalmuratov
 As. M. — As. Muxtar
 A. O. — A. Orazov
 A. P. — A. Pushkin
 A. S. — A. Sadıqov
 A. Sh. — A. Shexov
 Á. A. — Á. Atajanov
 «Á. j. — «Ámiwdárya» jurn
 Á. Q. — Á. Qarlibayev
 Á. Ó. — Á. Ótepbergenov
 Á. T. — Á. Tájibayev
 Á. Táj. — Á. Tájimuratov
 Á. Sh. — Á. Shamuratov
 Á. Y. — Á. Yaqubov
 «B.» — «Bozıǵlan» dástanı
 B. B. — B. Bekniyazova
 B. G. — B. Gorbatov
 B. Q. — B. Qayıpnazarov
 D. F. — D. Furmanov
 D. Y. — Dawıt Yulıty
 D. Sh. — D. Sherniyazova
 «Y. Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan»
 G. E. — G. Esemuratova
 G. I. — G. Izimbetov
 G. Sh. — G. Shamuratova
 Ğ. Ğ. — Ğ. Ğulam
 Ğ. S. — Ğ. Seytnazarov
 X. S. — X. Seytov
 I. J. — Ivan Jiga
 I. Q. — I. Qurbanbayev
 I. T. — I. Turgenov
 I. Y. — I. Yusupov
 «J» — «Jetkinshek» gaz
 J. A. — J. Aymurzaev
 J. D. — J. Dilmuratov
 P. Sh. — P. Shermuxammedov
 R. A. — R. Ayapbergenov
 R. G. — R. Gamzatov
 S. A. — S. Ayniy
 S. Arıs. — S. Arıslanov
 S. B. — S. Bahadırova
 S. I. — S. Ismaylov
 S. Máj. — S. Májitov
 S. M. — S. Muxanov
 S. S. — S. Salıyev
 S. T. — S. Torayǵırov
 S. Sm. — S. Smirnov
 J. J. — J. Jabaev
 J. M. — J. Muratbayev
 J. S. — J. Seytnazarov
 J. Sap. — J. Saparov
 J. — Jambil
 J. Sh. — J. Sharıpov
 K. A. — K. Allambergenov
 K. K. — K. Karımov
 K. M. — K. Mámbetov
 K. S. — K. Sultanov
 Kúnxoja — Kúnxoja Ibrayım ulı
 «Q» — «Qırqız» dástanı
 Q. A. — Q. Ayımbetov
 Q. Á. — Q. Áwezov
 Q. D. — Q. Dosanov
 Q. E. — Q. Ermanov
 Q. x. e. — Qaraqalpaq xalıq
 yertegi
 «Q. j.» — «Qaraqalpaqstan jas-
 ları» gaz
 Q. M. — Q. Mırzaliev
 Q. J. — Q. Jumaniyazov
 Q. n. m. — Qaraqalpaq naqıl-
 maqalları
 L. x. y. — Latış xalıq ertegi
 L. K. — Lebedov Kumash
 L. K., M. P. — L. Kassıl, M. Po-
 liyanovskiy
 L. T. — Lev Tolstoy
 «M» — «Máspatsha» dástanı
 M. D. — M. Dáribaev
 M. G. — M. Gorkiy
 M. K. — Mustay Karım
 M. S. — M. Seytniyazov
 M. Sh. — M. Sholoxov
 N. D. — N. Dáwqaraev
 N. G. — N. Gogol
 N. J. — N. Japaqov
 N. N. — N. Nosov
 N. P. — N. Polivin
 N. S. — N. Safarov
 N. T. — N. Tóreshева
 N. Sh. — N. Shernishevskiy
 O. A. — O. Abdiraxmanov
 O. B. — O. Bekbawılov
 O. A. — Ó. Ayjanov
 Ó. X. — Ó. Xojaniyazov
 S. V. — S. Voronin
 T. X. — T. Xalmuratov
 T. J. — T. Jumamuratov
 T. Q. — T. Qayıpbergenov
 T. Qa. — T. Qabulov
 T. M. — T. Mátmuratov
 T. N. — T. Nájimov
 T. S. — T. Seytjanov
 U. P. — U. Pirjanov
 V. B. — V. Boshin
 Z. V. — Z. Voskresenskaya
 Sh. A. — Sh. Aytmatov
 Sh. R. — Sh. Rashidov
 Sh. S. — Sh. Seytov

MAZMUNÍ

Qaraqalpaq tili — Qaraqalpaq xalqınıń milliy ádebiy tili	3
VIII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw	6
QOSPA GÁPLER	9
§ 1. Qospa gáp haqqında túsinik.....	9
§ 2. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi baylanıstırıwshı qurallar.....	11
§ 3. Qospa gáptiń bóliniw túrleri	14
Til ósiriw	15
DIZBEKLI QOSPA GÁPLER	19
§ 4. Dizbekli qospa gáp haqqında túsinik	19
§ 5. Biriktiriwshı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	21
§ 6. Qarsılas mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	23
§ 7. Awıspalı mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	26
§ 8. Gezekles mánili dánekerli dizbekli qospa gáp	28
Til ósiriw	32
BAGÍNINQILÍ QOSPA GÁPLER	35
§ 9. Baǵınıńqılı qospa gáp haqqında túsinik	35
§ 10. Bas hám baǵınıńqı gáp, olardıń orın tártibi	36
§ 11. Baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qurallar	39
QATNASLIQ SÓZLI BAGÍNINQILÍ QOSPA GÁPLER HÁM OLARDIN TURLERI.....	41
§ 12. Baslawısh baǵınıńqılı qospa gápler	41
§ 13. Bayanlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	43
§ 14. Tolıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	44
§ 15. Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápler	46
PÍSIQLAWISH BAGÍNINQILÍ QOSPA GÁPLER	48
PÍSIQLAWISH BAGÍNINQILÍ QOSPA GÁPLERDIN MÁNISINE QARAY TURLERI.....	49
§ 16. Waqıt baǵınıńqılı qospa gáp	49
§ 17. Orın baǵınıńqılı qospa gáp	51
§ 18. Sın baǵınıńqılı qospa gáp	53
§ 19. Salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáp	55
§ 20. Muǵdar-dáreje baǵınıńqılı qospa gáp	56
§ 21. Sebepl baǵınıńqılı qospa gáp	59
§ 22. Nátiye baǵınıńqılı qospa gáp	61
§ 23. Maqset baǵınıńqılı qospa gáp	62

§ 24. Shárt baǵınıńqılı qospa gáp	64
§ 25. Qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp	66
KÓP BAǴÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLER	71
§ 26. Teń baǵınıńqılı qospa gáp	71
§ 27. Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp	74
DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPLER	71
§ 28. Dánekersiz qospa gáp haqqında túsiniw	76
DÁNEKERSIZ QOSPA GÁPTIŇ MÁNISINE QARAY TÚRLERI	77
§ 29. Dánekersiz mezigilles qospa gáp	77
§ 30. Dánekersiz qarsılas qospa gáp	78
§ 31. Dánekersiz sebep-nátiye qospa gáp	79
§ 32. Dánekersiz túsindirmeli qospa gáp	81
§ 33. Dánekersiz qospa gáptiń irkilis belgileri	78
Til ósiriw	87
ARALAS QOSPA GÁPLER	89
§ 34. Aralas qospa gáp tuwralı túsiniw	89
§ 35. Aralas qospa gáplerdiń irkilis belgileri	92
TUWRA GÁP HÁM ÓZLESTIRILGEN GÁPLER	95
§ 36. Tuwra gáp hám ózlestirilgen gáp haqqında túsiniw	95
§ 37. Tuwra gáp hám avtor gápi, olardıń orın tártibi	98
§ 38. Tuwra gáptiń irkilis belgileri	100
§ 39. Tuwra gápti ózlestirilgen gápke aylandırıw jolları	103
IRKILIS BELGILERI	108
§ 40. Irkilis belgileri haqqında túsiniw	108
§ 41. Gáptiń keynine qoyılatuǵın irkilis belgileri	110
§ 42. Gáp ishinde qoyılatuǵın irkilis belgileri	115
V—VIII KLASLARDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW	122

Mádenbay Dáwletov

QARAQALPAQ TILI

9-klass ushın sabaqlıq

Qaraqalpaq tilinde

«Bilim» baspası

Nókis — 2019

Redaktorı *U. Yusupova*

Kórk.redaktorı *I. Serjanov*

Tex.redaktorı *B. Turımbetov*

Operatorı *N. Saukieva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 24.01.2019-jıl. Tip «Tayms KRKP» garniturası. Formatı 70x90 ^{1/16}. Kegl 11. Kólemi 8,0 b.t. 9,36 shártli b.t. 9,95 esap b.t. Buyırtpa № . Nusqası 13156 dana.

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı

Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.

100129, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasıtırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızqlar joq.
Qanaat-landırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaat-lanarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.